

13. Muhyiddîn Dervîş'in "İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu" Adlı Eserinin Arap Dili ve Belâgatı Açısından Tahlili ¹

Celil SANCAKTAR ²

APA: Sancaktar, C. (2026). Muhyiddîn Dervîş'in "İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu" Adlı Eserinin Arap Dili ve Belâgatı Açısından Tahlili. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (54), 230-262. **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.23084680>

Öz

Bu çalışmada, 20. yüzyılın (1908-1982) Suriye/Humus kökenli önemli Arap filologlarından biri olan Muhyiddîn Dervîş'in ansiklopedik ve kaynak niteliği taşıyan *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu* adlı eseri, Arap dili ve belâgatı açısından incelenmiştir. Resmi ve özel kurumlarda kırk yılı aşkın bir süre müderrislik yapan; gazeteci, editör ve şair kimliğiyle bu alanlarda ürünler ortaya koyan ve Humus edebiyat çevrelerine öncülük eden Dervîş, yaklaşık yirmi yılda telif ettiği bu eserinde kendisini tamamen Kur'an'ın karmaşık meselelerinin çözümüne ve i'câz yönüne adanmıştır. Araştırmanın temel amacı, edebi yönü son derece güçlü olan müellifin, Kur'an metni üzerinde yürüttüğü dil bilimsel tahlillerin metodolojisini ve eserin muhtevasını ortaya koymaktır. Nitel araştırma yönteminin benimsendiği çalışmada eserdeki dilsel konular; lügat, sarf, nahiv, i'râb, kıraat ve belâgat alt kategorilerinde altı maddede incelenmiş, müellifin ilmi metodu ise on başlıkta çözümlenmiştir. İnceleme neticesinde; müellifin statik gramer analizlerinin ötesine geçerek fonosemantik (ses-anlam) ilişkilerine dayalı özgün bir üslup geliştirdiği, kıraat ve lehçe çeşitliliğini dilsel bir zenginlik unsuru olarak i'râb tahlillerine rasyonel bir biçimde entegre ettiği görülmektedir. Bu yönüyle çalışma; klasik i'râb birikimi ile metin merkezli belâgat analizlerini kuşatıcı bir sentezle buluşturan Dervîş'in yöntemini ortaya koyarak, günümüz Kur'an dili çalışmalarına ve modern Arap filolojisine metodolojik bir katkı sunmaktadır. Suriye'de Edebiyat fakültelerinin Arap Dili bölümleri başta olmak üzere, klasik mirasın günümüz araştırmacılar için işlevselleştirilmesinde eserin temel bir başvuru kaynağı olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Kur'an, İ'râb, Muhyiddin Dervîş, Beyân

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu makale "Muhyiddin Dervîş'in İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu Adlı Eserinin Arap Dili ve Belâgatı Açısından Tahlili" isimli devam etmekte olan doktora tezi çalışması kapsamında üretilmiştir.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: % 4

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 17.07.2026-**Kabul Tarihi:** 01.10.2026-**Yayın Tarihi:** 02.10.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.23084680>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Öğretmen (MEB) // Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı / Teacher (MNE), Sivas Cumhuriyet University, Theology Faculty, Graduate School of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences (Sivas, Turkey) **e-posta:** dikbasan.cs@gmail.com **ORCID ID:** <https://orcid.org/0009-0006-5523-6258> **ROR:** <https://ror.org/04f81fm77>

Adres	Address
<i>RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi</i>	<i>RumeliDE Journal of Language and Literature Studies</i>
e-posta: editor@rumelide.com	e-mail: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124	phone: +90 505 7958124
www.rumelide.com	www.rumelide.com

An Analysis of Muhyiddin Dervish's Work "İ'râb Al-Qur'an Al-Karim wa Bayanuhu" from The Perspective of Arabic Language and Rhetoric ³

Abstract

In this study, *İ'râb al-Qur'ân al-Karîm wa-Bayânuhu*, an encyclopedic and seminal work by Muhyî al-Dîn al-Darwîsh (1908-1982)—one of the prominent twentieth-century Syrian philologists from Hîmş—is analyzed from the perspective of Arabic language and rhetoric. Having served as an instructor in official and private institutions for over forty years, produced works as a journalist, editor, and poet, and led the literary circles of Hîmş, al-Darwîsh dedicated nearly twenty years to compiling this masterpiece, in which he devoted himself entirely to resolving the intricate linguistic matters of the Qur'ân and elucidating its inimitability (*i'jâz*). The primary objective of this research is to reveal the methodology and content of the linguistic analyses conducted on the Qur'ânic text by the author, who possesses a highly potent literary dimension. Employing a qualitative research method, the linguistic subjects within the work are examined under six subcategories: lexicography, morphology, syntax, grammatical analysis (*i'râb*), variant Qur'ânic readings (*qirâ'ât*), and rhetoric, while the author's scholarly method is deconstructed into ten main axes. As a result of the analysis, it is observed that the author developed an original style based on phono-semantic (sound-meaning) relationships, moving beyond static grammatical analyses, and rationally integrated the diversity of *qirâ'ât* and dialects into his *i'râb* analyses as an element of linguistic enrichment. In this respect, by uncovering Darwîsh's method—which brings together classical *i'râb* accumulation and text-centered rhetorical analyses in a comprehensive synthesis—the study offers a methodological contribution to contemporary Qur'anic language studies and modern Arabic philology. It has been determined that the work serves as an essential reference source for the functionalization of classical heritage for modern researchers, particularly within the Departments of Arabic Language in Faculties of Literature in Syria.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Qur'an, İ'râb, Muhyiddin Darwish, Bayân

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography. This article has been produced within the scope of the doctoral degree thesis titled "An Analysis of Muhyiddin Dervish's Work 'İ'râb Al-Qur'an Al-Karim wa Bayanuhu' from The Perspective of Arabic Language and Rhetoric.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received – Turnitin /Ithenticate, Rate: 4 %

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, Article Registration Date: 17.07.2026-**Acceptance Date:** 01.10.2026-**Publication**

Date: 02.10.2026; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.23084680>

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Muhyiddin b. Ahmed b. Mustafa ed-Dervîş (1326/1908) yılında Suriye/Humus'ta doğmuş, hayatının orada geçirmiş ve (1403/1982) yılında orada vefat etmiştir. Kur'an eğitimini 10 yaşında bitirdikten sonra *Dımaşk/Şam*'daki *Dar'ul-Muallimin'el- 'Ulyâ* medresesine girerek 1932'de eğitimini tamamlamıştır. Aynı yıl Maarif Bakanlığı onu Humus medreselerine Arap Dili müderrisi olarak seçmiştir. Burada, lise hazırlık aşamasına Arap Edebiyatı müderrisi olarak atanmıştır.⁴ Eğitim-öğretimde, kırk yılı aşkın bir süre resmi ve özel kurumlarda çalışmıştır.⁵

Dervîş'in *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu* isimli eseri telifinin yaklaşık 20 yıl sürdüğü bilinmektedir. 1980'de birinci baskıya yazdığı mukaddimesinden, eseri ölmeden iki yıl önce nihâyetlendirdiği anlaşılmaktadır.

Mukaddimesinde; eserinin beyan imamlarından ictibas olduğunu ve içeriğinde beyanı isteyenler için arzu edilenin en iyisinin bulunduğunu belirtmiştir. Beyanı kapsamlı bir şekilde bir araya getirdiğini ve belâgat öğrenmeye başlayanlar için en doğru ve yüce yolu çizen muhtemel ilk kitap olduğunu belirterek ilmi yönden sahasında bir ilk olabileceğine işaret ederek telifinin kıymetine dikkat çekmiştir.⁶

Muhyiddin Dervîş'in eseri üzerine Türk ve Arap dünyasında yapılmış çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu araştırmaların genellikle eserin nahiv tahlilleri, i'râb tercihleri ve belâgat boyutu etrafında şekillendiği görülmektedir. Literatürde; Bekir Yıldırım'ın altıncı cilt özelinde kaleme aldığı makalesi, Cihangîr Emîrî ile İsâ b. et-Tayyib ve Muhammed b. Sa'îd'in makaleleri ve Belkâsım b. Zeyyân'ın doktora tezi dikkat çekmektedir.⁷ Mevcut çalışmalarda eserin belirli cüzleri veya çoğunlukla nahiv veya sadece belâgat yönü ele alınmıştır. Bu makalede ise eser, Arap dili ve belâgatı açısından merkeze alınmakla birlikte; müellifin lügat, sarf, kıraat, tecvit ve kelâm gibi disiplinlere dair yaklaşımları da dilsel tahlilleri besleyen bütüncül bir metodolojiyle incelenmektedir. Hâlbuki eser; Kur'an i'râbını ve garîbü'l-Kur'ân'ı ele almasının yanı sıra kıraat farklılıklarına, sebeb-i nüzûle, fıkhi ve kelâmî tartışmalara yer vermesiyle sahasındaki diğer çalışmalardan ayrılan çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla bu makale, eseri yalnızca Arap dili ve belâgatı açısından merkeze almakla kalmayıp; müellifin lügat, sarf, kıraat, tecvit, fıkhi ve kelâm gibi disiplinlere dair yaklaşımlarını da dilsel tahlilleri besleyen bütüncül bir metodolojiyle incelemektedir. Böylece eserin muhtevasının ve yazarın telif metodunun daha kapsamlı bir biçimde tespit edilerek literatüre katkı sağlanması hedeflenmektedir.

1. İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm Ve Beyânuhu'nun Muhtevası

Eser, başlığundan da anlaşılacağı üzere esas itibarıyla Kur'an'ın gramer tahlilini konu edinen bir i'râb eseridir. Ancak Dervîş, sadece i'râb ile sınırlı kalmamış; kelimelerin semantik/anlamsal ve sarf/biçim bilgisine, lehçe ve kıraat farklılığına, ifade şeklinin sentaks/nahiv cihetine, retorik/belâgat ve tarihsel

⁴ Edhem Cündi, *A'lâmu'l-edebi ve'l-fen*, (Dımaşk: Mektebet-i Süleymaniye, 1954), 2/98 ; "Muhyiddin Dervîş" [*Biyografi*], el-Mektebetü'l-Şâmîle, <https://shamela.ws/author/1124>. (Erişim: 14 Temmuz 2023).

⁵ Muhyiddin Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu*, (Dımaşk: Dâru'l-İrşâd li'ş-Şuûni'l-Câmiyye, 2014), 1/18.

⁶ Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/21.

⁷ Cihangîr Emîrî, "et-Tercihâtü'l-İ'râbiyye li-Muhyiddin Dervîş fi Kitâbi İ'râbi'l-Kur'ân ve Beyânihi", *Journal of Arabic Language and Literature* 2/1 (2023), 65-79 ; Belkâsım b. Zeyyân, "el-Kadâya'l-Belâgiyye ve Eseruhâ fi Tevcihi'l-Ma'na'l-Kur'âni fi Kitâbi İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu li-Muhyiddin ed-Dervîş", (*Tizî Vuzû: Câmi'atü Mevlûd Ma'meri, Doktora Tezi*, 2023) ; İsâ b. et-Tayyib - Muhammed b. Sa'îd, "et-Ta'rîf ve't-Tenkîr fi Kitâbi İ'râbi'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânihi li-Muhyiddin ed-Dervîş", *Mecelletü'l-Muhterif li Ulûmi'r-Riyâza ve'l-Ulûmi'l-İnsaniyye ve'l-İctimâ'iyye* 10/03 (2023), 338-349 ; Bekir Yıldırım, "Muhyiddin Dervîş'in İ'râbu'l Kur'an Adlı Eserinde Aynı İfadeyi Farklı İ'râb Şekilleri ve Manaya Yansıması", *EKEV Akademi Dergisi* 103 (2023), 37-53.

anekdotlara dair geniş bir perspektif sunmuştur. Eser bu bağlamda zengin bir içeriğe sahiptir.

Müellif, eserini inşa ederken klasik dil ve kıraat otoritelerinin birikiminden geniş ölçüde yararlanmıştır. Fakat, kaynaklardaki verileri olduğu gibi aktaran derlemeci bir profil çizmek yerine; bilgileri akademik süzgeçten geçirmiş, görüşler arasındaki tutarsızlıkları gidermeye çalışarak karmaşık meselelerdeki izahlarıyla metni tahkim etmiştir.

Eseri geleneksel i'râb kitaplarından ayıran temel farklar; kıraat çeşitliliğini gramer tahlilleriyle desteklemesi, garîb kelimeleri ilgili âyet bağlamında açıklaması ve dil analizleriyle birlikte âyetin bütüncül manasını sunmasıdır. Bu özellikleri dikkate alındığında, söz konusu çalışmanın dar anlamda bir i'râb kitabı olmaktan ziyade, dil odaklı filolojik tefsir geleneğinin (Meâni'l-Kur'an) modern ve kapsamlı bir temsilcisi olduğu söylenebilir. Çalışmada bu bütüncül yapıyı daha derinlemesine analiz edebilmek amacıyla, eserin ihtiva ettiği ilmi disiplinleri ve bu disiplinlerin belâgat ilmiyle olan bağı ayrı başlıklar altında değerlendirilecektir.

1.1. Lügat

Derviş, اللغة babındaki kelime analizlerinde, yer yer klasik sözlük bilim geleneğini modern dil bilimsel çıkarımlarla zenginleştiren özgün bir üslup benimsemiştir. Temel yaklaşımı, lafzın asli harfleri ile delalet ettiği anlam arasında doğrudan bağ kuran yapı-anlam ve ses-anlam analizlere dayanmaktadır.

Derviş, kelimenin sadece sözlük anlamını vermekle yetinmeyip harflerin diziliminin ve morfolojik değişimlerin anlamsal arka planını şu temel düzlemlerde ele alır: 1. Asli harflerin anlamsal değeri: Sülasi fiillerde ilk iki veya son iki harfi aynı olan farklı kelimelerin, ortak bir anlam ekseninde buluştuğuna işaret ederek kök harflerin semantik gücünü vurgular. 2. Morfolojik tekrar ve anlam gücü: Rubâî mücerred lafızlardaki harf tekrarlarının eylemdeki sürekliliğe, sūdâsî kalıplardaki tekrarın ise anlamda meydana gelen mübalağa ve şiddete delaletini teknik bir titizlikle işler. 3. Pedagojik ve kavramsal işlev: Kelimeleri mantıksal bir çerçeveye oturtan bu fonksiyonel üslup, özellikle Arapça öğrenenler için bir tür “zihinsel kodlama” imkânı sunar. Arapçanın zengin kelime dağarcığını pedagojik bir kolaylığa dönüştüren bu yaklaşım, hem ana dili Arapça olanlar hem de olmayanlar için kavram hazinesini geliştirmede etkin bir rol oynar. Kelimeleri yapısal bir bütünlük içerisinde ele alan bu fonksiyonel yaklaşım, müellifin ses-anlam ilişkisine dayalı metodolojisini somutlaştırmaktadır. Örnek:

Müellifin *“Peygamber ve onunla beraber mü'minler, Allah'ın yardımı ne zaman?” diyecek kadar darlığa ve zorluğa uğramışlar ve sarsılmışlardı.*”⁸ ayetinde *لَزِلُوا* fiilini bünyesindeki harflerle ilişkilendirerek şöyle açıklamıştır: *لَزِلُوا*, kendilerine isabet eden korku ve endişe sebebiyle zelzeleye/sarsıntıya benzer şiddetli bir şekilde rahatsız edildiler anlamındadır. ز ve ل harflerinin tekrarı, rahatsızlığın üst üste tekrar ettiğini bildirir. İbn Cinnî'nin (ö.392/1002) bu konuyu *قُوَّةُ اللَّفْظِ لِقُوَّةِ الْمَعْنَى* “Lafız kuvvetliliği, mananın kuvveti içindir.” şeklinde ifade ettiği, İbnü'l-Eşîr'in (ö.637/1239) de aynı şekilde işaret ettiği görülmektedir.⁹ Özetle: Lafız herhangi bir vezinde olduktan sonra daha ziyade harf içeren başka bir vezne nakledildiğinde, lafız önceki içerdiği manadan daha geniş mana içerir. Zira *إِخْشَوْشٌ* (Çok sert ve katı oldu.), *خَشِينٌ* (Sert/kaba oldu.)'den daha ziyade anlama delalet eder. *إِعْدَوْذَبُ الْمَاءِ* (Su çok tatlı/yumuşak oldu.), *عَذْبٌ* (Tatlı/hoş oldu.)'den daha fazla

⁸ Diyanet İşleri Başkanlığı (Erişim 20 Mart 2026), el-Bakara 2/214.

⁹ Osman b. Cinnî, *el-Haşâiş*, nşr. Ali Neccar, (Mısır: Mektebetü'l-İlmîyye, 1952), 3/264-2/202 ; Ziyâüddin İbnü'l-Eşîr, *el-Meşelî's-Sâir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şair*, nşr. Ahmed el-Ĥüfî, (Kahire: Dâru Nehzat'ü Mısır, ts.) 2/197.

tatlılık ve yumuşaklık manası verir.¹⁰

1.2. Sarf

Derviş, اللغة/el-Lüga başlığı altında sunduğu sözlük bilim verilerinin beraberinde, kelimelerin morfolojik yapılarını aydınlatan sarf ilmine dair ayrıntılı tahlillere de değinmiştir. Müellifin yaklaşımı; istikakı karmaşık veya kökeni nadir bilinen lafızların, dilin asıl unsurları tarafından nasıl formüle edildiğini sunmayı amaçlar. Her ne kadar bu tür sarfî açıklamalar lügat ve i'râb başlıkları altında sistematik bir şekilde eritilse de, söz konusu analizlerin bağımsız bir başlık altında toplanması, araştırmacının metodolojik farkındalığı açısından daha fonksiyonel olabilirdi. Onun lügat bölümlerinde serpiştirdiği sarfî dokunuşlar, şu örnek üzerinden somutlaşmaktadır:

Derviş, صَمَّ بِكُمْ غَمِّيْ فَهُمْ لَا يَزِجْعُونَ, "Onlar sağırlar, dilsizler ve körlerdir. Bu sebeple onlar geri dönemezler." (el-Bakara 2/18)'de لَغَمِّيْ kelimesinin لَغَمٌ'un cemisi olduğunu ve لَغَمٌ kelimesinin görülenleri idrak etmekten engelleyen gözdeki karanlık olduğunu zikretmiştir. Kelimenin fiilinin لَغَمٌ vezninde لَغَمٌ olduğunu ve ismi failinin لَغَمٌ olup kıyasının الِافَات (afetler) ve الْعَامَات (afetler, hastalıklar, sakatlıklar, zayıflıklar, kusurlar) olduğunu belirtmiştir.¹¹

Müellif sarf ilmi konusundaki incelemelerini genelde اللغة bahsinde yapmıştır. Fakat zaman zaman i'râb bahislerinde de sarf ilmine dair açıklamalara yer vermiştir. Bunu aşağıdaki örnekte görmek mümkündür:

Müellif لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُوا وَجُوعَكُمْ قَبْلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ "İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir." (el-Bakara 2/177) i'râbında لَيْسَ fiilinin; mazi, câmid ve nakıs bir fiil olduğunu belirtmiştir. Bitiş ve geçiş manasında olduğu için lafzının câmid yapıldığını düşünmektedir. Manası, hâli/durumu olumsuzlaştırmak olduğundan bu fiile başka bir yapı yüklenemeyeceğini kaydetmiştir. Tek bir lafızda kullanıldığını ve manayı olumsuzlaştırmak için kullanılan diğer fiillere göre farklı olduğunu söylemiştir. Diğer fiiller de manayı olumsuzlaştırmak için aslı itibarıyla لَيْسَ gibi bir fiil yoktur. Diğerleri manayı olumlu yapmak içindir. Bu yüzden harf konumuna indirgenerek câmid yapılmış olup çekimlenmez. Bunun delili ise, merfu zamirlerin لَيْسَ'ye bitişmesi diğer fiillere bitişmesi gibidir.¹²

1.3. Nahiv

Derviş, الفوائد/el-Fevâid başlığı altında derlediği nahiv kaynaklarıyla okuyucuya bol istifade sunmuştur. Kadim ulemadan Sibeveyh (ö.180/796), Ferrâ (ö.207/822), Kisaî (ö.189/805), Zemahşerî (ö.538/1144) gibi nahiv önderlerinin görüşlerini kaydetmiştir. Özellikle Kur'an irabında nahiv kültürünün en güvenilir kaynakları olan; İbn Hişâm'ın (ö.761/1360) *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-E'ârîb*, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve Uşberî'nin (ö.616/1219) *et-Tıbyân* gibi kaynaklardan faydalanmıştır.¹³

Müellifin görüşünü tercih ettiği veya istişhâd ettiği âlimlerin çeşitli dil ekollerine mensup olduğu bilinmektedir. Örneğin; Sibeveyh'in Basra, Kisaî (ö.189/805) ve Ferrâ'nın Kufe, Zemahşerî'nin Bağdat, İbn Hişâm ve Suyûti'nin (ö.911/1505) Mısır Ekolüne mensubiyeti malumdur.¹⁴ Bu, onun sadece bir ekole

¹⁰ Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/279.

¹¹ Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/58-59.

¹² Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/225.

¹³ Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/15.

¹⁴ Mahfuz Geylanî, "Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri", İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi 6/1 (Ocak 2020), 213-231.

bağlı kalıp savunuculuğunu yapmadığını, eleştirel ve mantıksal yaklaşımlarla rasyonel ve tercihe dayalı analitik bir yaklaşım sergilediğini gösterir.

Âyetlerin i'râbında üzerinde durduğu mevzularda birçok nahvi kaide bulunmaktadır. Bu kaide ve kuralların bir kısmının özelde Fevâid bahsinde genişletildiği görülmektedir. Bu durum esere adeta bir "Nahiv eseri" olma özelliği de kazandırmaktadır.

Kaideler verilirken bazen birtakım âlimlerin veya ekollerin münakaşalarının yapıldığı görülmektedir. Kimi zaman verilen bazı nahiv âlimlerinin görüşlerinin tercih edildiği, bazen tenkide gidildiği, bazen de Derviş'in kendi görüşünü belirttiği görülmektedir. Söz konusu bu durumlar, müellifin şu örneğinde görülebilir:

Müellife göre "Nice Peygamber vardır ki onunla birlikte birçok Allah erleri savaştılar." (Â-i İmrân 3/146)'da كَايْنٌ¹⁵ istifham ve haber için كَمْ manasında olup teşbih كُ' ve كَمْ'i haberiyyeden mürekkeptir. Bu ikisi tek bir kelime menzilesinde olduğu için bir şeye taalluk etmez. Müellifin isnatta bulunduğu Ebu Hayyân (ö.745/1344), كَايْنٌ'in bileşik olmayan basit bir kelime olduğu görüşündedir.¹⁶ Fakat Derviş bu konuda Ebu Hayyân'ı destekleyen birini bulamamıştır. Aslında onun bu görüşünü güzel ve kolay bulmakla birlikte beş noktada كَمْ'i haberiyye ile uyum gösterdiğini düşünmektedir: 1. Kapalılık, 2. Temyize ihtiyaç duyma, 3. Mebnilik, 4. Cümleye kendisiyle başlama zorunluluğu, 5. Bazen çokluk bazen de istifham ifade etmesi.

Derviş'e göre كَمْ beş durumda كَايْنٌ'e muhaliftir: 1. كَايْنٌ bileşik olup كَمْ basittir. 2. كَايْنٌ'in temyizi çoğunlukla ile mecrurdur. Hatta bazı âlimler zorunlu olduğunu savunmuştur. Fakat bu görüş Sibeveyh ve Yûnus b. Hâbib (ö.182/798) tarafından kabul görmeyip كَايْنٌ denildiğini aktarmışlardır.¹⁷ 3. Cumhura göre كَايْنٌ istifham olmaz. 4. كَايْنٌ mecrur olmaz. Derviş bu yüzden كَايْنٌ denilemeyeceğini, fakat bazı âlimlerin bunu cevaz verdiğini belirtmiştir. 5. كَايْنٌ'in haberi müfret olmaz.

Müellifin atıfta bulunduğu Halil b. Ahmed (ö.175/791) ve Sibeveyh'e göre, كَايْنٌ'ün başına teşbih كُ' gelir ve beraberindekiyle sabitleşir. Böylece terkip oluşturduktan sonra كَمْ manasında olur.¹⁸ Mushafta ise كَايْنٌ ile tasvir edilmiştir.¹⁹ Çünkü aslından nakledilmiş bir kelime olup manası değiştiği için aslı değişikliğe uğramıştır. Bunun üzerine Araplar kalb ve hazifle kullanır olmuştur. Sonuçta كَايْنٌ'in dört türde okunduğu görülmektedir: 1. Aşağıdaki beyitteki كَايْنٌ 2. كَايْنٌ gibi okunmuştur ve bu asıldır. 3. كَايْنٌ gibidir. 4. كَايْنٌ'dir.²⁰ Müellif كَايْنٌ'in farklı yazılışına dair aşağıdaki beyitle istişhâd etmiştir:

وَكَايْنٌ تَرَى مِنْ صَامِتٍ لَكَ مُعْجَبٍ زِيَادَتُهُ أَوْ نَقْصُهُ فِي التَّكْلُمِ

"Nice susanlar vardır ki seni hayrette bıraktığını görürsün,

¹⁵ Devis'e göre كَايْنٌ, kem-i haberiyye anlamında olup ref mahallinde mübtedadır. كَايْنٌ'in temyizi olup tenvin kesret ifade eder. Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/540.

¹⁶ Ebu Hayyân Endelüsi, *Tefsîru'l-Bağri'l-Muhtâ*, nşr. Ahmed Abdü'l-Mevcud - Ahmed Mu' avviz, 8 Cilt. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 3/78.

¹⁷ Osman b. Kanber es-Sibeveyh, *el-Kitâb*, nşr.Emil Ya' küb, 5. Cilt, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 2/172, 3/172.

¹⁸ Sibeveyh, *el-Kitab*, 2/172, 3/173.

¹⁹ Ebu Hayyân Endelüsi, *Tefsîru'l-Bağri'l-Muhtâ*, nşr.Ahmed Abdü'l-Mevcud -Ahmed Mu' avviz, (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993), 3/77.

²⁰ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/541-542.

Onun ziyadesi de noksanlığı da konuşmadadır."²¹

1.4. İ'râb

Müellif الإعراب / el-İ'râb başlığında her bir sûreyi tek veya birkaç âyetten müteşekkil cüzlere ayırdıktan sonra güzel bir üslup ve sade bir dille i'râb etmiştir. Sonra âyetteki bir lafzın veya kelimenin ilk önce irabını açıklamaya çalışmış, varsa âyetin irabıyla ilgili âlimlerin farklı görüşlerini dile getirmiştir.

Derviş, i'râb bahsinde sureleri âyet bazında anlam bütünlüğü arz eden cüzlere ayırarak akıcı bir üslup benimsemiştir. Onun bu bölümdeki metodolojisi, yalnızca yüzeysel bir gramer tahliliyle sınırlı kalmayıp; kelimenin i'râb yönünü açıklarken varsa dil âlimleri arasındaki ihtilaflara ve farklı vecihlere de yer vermiştir. Özellikle âyetlerin kıraat farklılıklarını zikretmesi ve bu çeşitlilikleri Arap dili mantığı çerçevesinde semantik bir zemine oturtması dikkat çekicidir. Ayrıca, i'râb sürecini sarfi tahlillerle destekleyerek kelimelerin asıllarına, i'lâl ve ibdâl gibi morfolojik değişimlerine de değinmekte; böylece gramer ile anlam arasındaki köprüyü teknik bir titizlikle kurmuştur. Açıklamak istediği kelime veya terkiple ilgili izah son bulunca, başka bir kelime veya terkibi ele almış, âyet son bulana dek bu metodu devam ettirmiştir. Örneğin, Fatiha Sûresini şu şekilde incelemeye tabi tutmuştur:

Müellife göre, الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ "Hamd (övme ve övülme), âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur." (el-Fâtiha 1/2)'deki الْحَمْدُ mübteda, رَبِّ car-mecrurdur. Car-mecrurun müteallakı mahzuf bir haberdur. رَبِّ'nin sıfatı veya ondan bedeldir. الْعَالَمِينَ, muzaf ileyh olup mecrurdur ve cemi müzekker sâlime mülhak olduğu için cer alâmeti kesre yerine ي'dir.²²

Müellif, الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ "O, Rahmândır ve Rahîmdir." (el-Fâtiha 1/3)'deki her iki kelimenin de Allah lafzının sıfatı olduğunu düşünmektedir.

O, مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ "Ödül ve ceza gününün tek hâkimi." (el-Fâtiha 1/4)'deki مَالِكِ Allah lafzının dördüncü sıfatı olup مَالِكِ diye de okunduğunu ifade etmiştir. Her iki kıraat arasında ince bir fark olduğunu, م'in kesresiyle مَالِكِ ve مَالِكِ şeklinde açıklamıştır. Nahiv ulemasının, مَالِكِ'yi مَالِكِ'den övgüye daha layık gördüğünü aktarmıştır. Dolayısıyla, مَالِكِ dışında olabileceği gibi مَالِكِ sadece مَالِكِ olabilir. مَالِكِ'in çoğulu مَالِكُونَ ve مَالِكٌ olup مَالِكِ'in çoğulu مَالِكُونَ ise muzaaf ileyh'tir.²³

Derviş, اِنَّا كُنَّا نَسْتَعِينُكَ "Allahum! Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz." (el-Fâtiha 1/5)'deki اِنَّا'nın munfasıl zamir ve nasb mahallinde tahsis için mukaddem meful bih olduğunu belirtmiştir. اِنَّا, merfu muzâri fiildir ve faili كُنْ takdirinde vücuben müstetir zamirdir. اِنَّا'ya atıftır. اِنَّا merfu muzâri ve mu'tel ecvef fiil olup aslı; اِنَّا dır. O, kesrenin ا'ya ağır gelerek öncesindeki ع'a nakledildiğini, ا'ın öncesi kesre olduğu için ا'ya dönüştüğünü ve اِنَّا olduğunu söylemiştir.

Muharrir اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ "Bize doğru yolu göster." (el-Fâtiha 1/6)'deki âyetindeki اِهْدِنَا'nın duâ manasında illet harfi üzere mebnî emir fiili olduğu düşüncesindedir. اِهْدِنَا, nasb mahallinde meful bih olup muttasıl zamirdir. Faili, اِنَّ takdirinde vücuben müstetir zamirdir. الصِّرَاطِ, ikinci meful bih veya harf-i cerrin çıkarılmasıyla mansuptur. Çünkü "Hidâyet etmek" tek mefule müteaddi olup ikinci mefule ل ile

²¹ Zühayr b. Ebi Sülmâ, *Divân-ı Zühayr b. Ebi Sülmâ*, nşr. Hamdû Tammâs, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005), 71; Hüseyin b. Ahmed ez-Zevzenî, *Şerhu Muallağâtî's-Seb'î fî'l-İvâl*, nşr. Faruk Tabba', (Beyrut: Dâru'l-Kamer, ts.), 135; Taha ed-Dürre, *Fet'hul-Kebiri'l-Müte'al İ'râbu'l-Mu'allağâtî's-Şi'rî fî'l-İvâl*, (Cidde: Mektebetü's-Sevâdî li't-Tevzî', 1989), 2/356; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/542.

²² Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/29.

²³ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/29-30.

müteaddi olur. Örnek: *“Gerçekten bu Kur'an en doğru olan yola götürür.”* (el-İsrâ 17/9) Ya da *إِلَى* ile müteaddidir. Örnek: *“Şüphesiz ki sen doğru bir yola iletiyorsun”* (eş-Şûrâ 42/52) Ancak bazıları bu fiilin özündeki yeterliliği gerekçe göstererek ikinci mefule müteaddi yapar.²⁴ *الصِّرَاطُ*’nın sıfatı olup mu’tel fiildir. Ayn’el fiil vâv olup aslı مُسْتَقِيمٌ’dir. Kesre ’a ağır geldiği için harekesi öncesindeki ق’a nakledilir. , ise öncesi kesre olduğundan ’ya dönüşür.²⁵

Ona göre *صِرَاطُ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ* *“Bizi doğru yola, kendilerine nimet verdiklerinin yoluna ilet; gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil.”* (el-Fâtiha 1/6-7)’deki *صِرَاطُ*, öncesindeki *الصِّرَاطُ*’dan bedeli mutabıktır.²⁶ *الَّذِينَ*, ismi mevsül olup mahallen mecrur muzaaf ileyh’tir. *أَنْعَمْتَ*, harekeli ref zamirine bitiştiği için sükûn üzere mebni mazi fiildir. ت, muttasıl zamir ve ref mahallinde faildir. *أَنْعَمْتَ* cümlesi, mevsûlün sılası olduğu için i’râbtan mahalli yoktur. *عَلَيْهِمْ*, car-mecrur olup müteallak *أَنْعَمْتَ*’dir. Derviş, *عَلَيْهِمْ*’yi *عَلَيْهِمْ*’deki zamirden bedel veya *الَّذِينَ*’den bedel ya da *الَّذِينَ*’nin sıfatı görmektedir. Bu açıklamaların ardından *وسَيَأْتِي بَحْثٌ مُسَهَّطٌ عَنْ غَيْرِ فِي بَابِ الْفَوَائِدِ* *“Ayrıntılı bir bahis fevâid bahsinin dışında gelecektir.”* ifadesini kullanmıştır. *الْمُعْضُوبُ* muzaaf ileyh, *عَلَيْهِمْ* ise ref mahallinde car-mecrur olup ismi meful olan *الْمُعْضُوبُ*’nin naibi failidir. *وَلَا*’daki , atıf harfi, لا ise nefiy manasını tekit için zaittir. Burada atıf, nefiy manasının dışında bir şeydir. Bu zait, umumi olup istisnası olmadığını ifade eder. *الضَّالِّينَ*, *الْمُعْضُوبُ عَلَيْهِمْ* üzerine matuf ve mecrurdur. Cemi müzekker salim olduğu için cer alâmeti *يُ*’dir.²⁷

1.5. Kıraat

Kıraat/القراءة, Kur'an'daki harfler ve kelimeleri birbirine birleştirmek/bir araya getirmektir.²⁸ Istilahta ise; Kur'an kelimelerini eda etme keyfiyetini ve bunların ihtilaflarını nakleden kimseye isnatta bulunarak inceleyen bir ilimdir.²⁹ Ebu Hâyyân (ö.745/1344) ve Suyûfî (ö.911/1505) gibi müfessirler, kıraat ilmini tefsir ilmi için elzem bir ilim dalı olarak görmüştür.³⁰

Müellif eserinde; sadece i'râb, nahiv, lügat ve belâgatla yetinmeyip yeri geldikçe kıraatlere de değinmiş, konu bağlamında farklı kıraatleri zikretmiştir. Eserde kıraatleri incelemesi, bu alanda yazılmış kaynaklardan istifade ettiğini gösterir. Âyetleri i'râb ederken rivâyet edilen şaz ve mütevatir kıraatlere değindiği, farklı kıraat vecihlerini zikrettiği ve Arap Dili açısından tahlile tabi tuttuğu görülmektedir.

Derviş, dil ve nahiv meselelerinde Kur'an kıraatlerini delil olarak sunmaya ve bu kıraatleri gramer açısından temellendirmeye büyük özen göstermiştir. Nitekim kıraatlerin irabını açıklarken; farklı okuyuş vecihlerini (gerekçelerini) ve nahiv âlimlerinin bu konudaki görüşlerini detaylıca ele almıştır.³¹

Örnek 1:

Müellif *مَالِكٌ يَوْمَ الدِّينِ* *“Ödül ve ceza gününün tek hâkimi.”* (Fâtiha 1/4)’deki *مَالِكٌ*’nin *مَالِكٌ* olarak farklı bir

²⁴ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/30.

²⁵ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/30.

²⁶ Bedel-i mutâbık: ikinci kelimenin bizzat birincisinin aynısı olmasıdır. Cemâleddin İbn Hişâm, *Şerhu Kaşî'n-Nedâ ve Belli's-Şadâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 288 ; Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, (İstanbul: İfav, 2009), 365.

²⁷ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/30-31.

²⁸ Râgib el-İsfahânî, Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'ân, nşr. Adnan Dâvûdî, (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2009), “kre”, 668.

²⁹ Muhammed el-Cezerî, *Müncidü'l-Mukri'in ve Mürsidü'l-Falibin*, nşr.M. 'Umrân, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 49.

³⁰ Ebu Hâyyân, *Tefsîru'l-Bahrî'l-Muhtâ*, 1/60 ; Celâleddin Suyûtî, *el-İtkân fî Ulum'il-Kur'an*, 4. Cilt. nşr. Ebu'l-Fazl İbrahim, (Suud: Vizâratü's-Şû'ünil-İslâm ve'l-Evkaf ve'd-Da' ve ve'l-İrşâd, ts.), 4/187.

³¹ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/16.

kıraatle okunduğunu ifade etmiştir.³²

Örnek 2:

Müellif بَوْلِدِهِ وَلَا مَوْلُودَ لَهُ يَوْلِدِهِ “Ne ana çocuğu yüzünden zarara uğratılsın ne de babası (çocuk kendinden olan erkek) çocuğundan dolayı zarar görsün.” (el-Bakara 2/233)’ün i’râbında نُضَارٍ’un kıraatine değinmiştir: Ona göre لَا, nehyedici لَا olup نُضَارٍ لَا ile cezm edilmiş meçhul muzâri’ fiildir. Cezm alâmeti sükûn olup muzaaf fiildeki hafifliğinden dolayı, fetha sükûnun yerini almıştır. Sonra وَفَرَىٰ فِي السَّعِ ifadesiyle, başında لَا nafiye ile birlikte نُضَارٍ’un yedi kıraate göre ref okunduğunu söylemiştir.³³

1.6. Belâgat

Derviş’in belâgat ilminin alt disiplinleri olan meânî, beyân ve bedî’ ilimlerine değindiği görülmektedir. İlgili konu çerçevesinde tespit ettiği sanatlara, belâgat birikimi kapsamında değinerek açıklık getirmeye çalışmıştır. Hatta tek bir âyetin içinde dahi, mevcut olan meânî, beyân ve bedî’ ilimlerinin alt disiplin çatısı altındaki birden fazla sanat dalına değindiği müşahade edilmektedir.

Belâgatın alt disiplinleri çatısı altında, Kur’an’da var olan neredeyse bütün sanat dallarına değindiği söylenebilir. Fakat ilgili sanat veya sanatları açıklarken o sanatın belâgatın hangi alt disiplini altında yer aldığını genelde belirtmemiştir. Örnek:

Derviş “İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız, Resul’ün de size şahit olması için sizi mutedil bir millet kıldık.” (el-Bakara 2/143)’de tevriye, kinâye ve takdîm-te’hîr gibi birden çok sanata değinmiştir:

1. Tevriye: Ona göre, وَسَطًا’da tevriye vardır.³⁴ Fakat o bu sanatın Bedî’ ilminden olduğuna değinmemiştir. Derviş, وَسَطًا’daki zahiri yakın mananın التَّوَسُّطُ “Orta yol tutmak, aşırı olmamak” olduğunu ve تَوَسُّطَ قِبَلَةِ الْمُسْلِمِينَ (Tam ortalayarak Müslümanların kıblesine yöneldi.) kullanımının bu anlamı desteklediğini zikretmiştir. Kastedilen derin anlam ise seçim/tercihtir.³⁵

2. Kinâye: وَسَطًا’da, adaletin amacı ve sınırı hakkında kinâye olduğunu düşünmektedir.³⁶ Sanki bu ifadeden maksat, hiç kimseye kayırma ve taraf tutmanın olmadığı bir terazi gibidir.³⁷ Ancak bu sanatın beyân ilminden olduğunu belirtmemiştir.

3. Takdîm-te’hîr: Âyette takdîm-te’hîr de vardır.³⁸ Her iki yandan onlara minnet olsun diye شُهَدَاءَ lafzının ilişkili olduğu عَلَى النَّاسِ’ye takdimi, شُهَدَاءَ’nin ise عَلَيْكُمْ’e te’hîri söz konusudur. شُهَدَاءَ’nin takdiminde onların

³² Derviş, *İrâbu’l-Kur’ânî’l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/30.

³³ Derviş, *İrâbu’l-Kur’ânî’l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/304.

³⁴ Tevriye, bir lafız için iki mananın kullanılmasıdır. Biri yakın anlam, diğeri uzak manada olur. Fakat uzak olan mana kastedilir. Bk. Haşib el-Kazvîni, *el-İzâh fî Ulûmi’l-Belâğa*, nşr. Ahmed Şitvî (Kahire: Dâru’l-Gaddîl-Cedîd, 2016), 383; Ahmed Maflûb, *Mu’cemu’l-Muştalâhâtî’l-Belâğîyye ve Ta’javvuruhâ*, (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 2007), 433.

³⁵ Lügat bahsi için bk. Derviş, *İrâbu’l-Kur’ânî’l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/187.

³⁶ Kinâye, hakiki anlamının da kastedilmesine engel bulunmamakla birlikte, manasının gereğinin kastedildiği lafızdır. Nitekim فِيلَانِ كَالْحِصَىٰ (Filanın kılıcı asacağı/bağı uzundur.) sözüyle (Uzun boyhudur.) manası kastedilir. Bk. Kazvîni, *el-İzâh fî Ulûmi’l-Belâğa*, 348; Maflûb, *Mu’cemu’l-Muştalâhâtî’l-Belâğîyye ve Ta’javvuruhâ*, 568.

³⁷ Derviş, *İrâbu’l-Kur’ânî’l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/187.

³⁸ Takdîm, “bir şeyi başkasının önüne koymak” demektir. Te’hîr (geciktirme/arkaya bırakma) ise bunun zıddıdır. Takdîm-te’hîr; fesâhattaki/ifade gücündeki yetkinliklerin, kelimadaki melekelerin ve sözün boyun eğişini delillendirmek için başvurulmuş bir sanat olup kalplerde son derece güzel bir konumu ve lezzeti vardır. Takdîm ve te’hîr’de kelime yine kendi manasında olup sadece yeri değiştirilmiştir. Bk. Burhâneddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *El-Burhâb fî Ulûmi’l-Kur’ân*, nşr. Ebu’l-Fazl Dimyâtî, (Kahire: Dâru’l-Hadis, 2006), 770; Maflûb, *Mu’cemu’l-Muştalâhâtî’l-Belâğîyye ve Ta’javvuruhâ*, 404.

şahitliğinin sabit ve değişmez olduğuna, شَهِيداً'nın te'hîrinde ise arınmak suretiyle kendilerine yapılan şahitliğin değişmezliği söz konusudur. Müellif, takdîmi sadece bir yer değiştirme değil, bir önem ve öncelik vurgusu olarak değerlendirmektedir.³⁹ Bu sanatın da meânî ilminin konusu olduğunu zikretmemiştir.

Müellifin bir sanatla ilgili açıklama yaparken o sanatın hangi alt disiplinde yer aldığına nadiren de olsa değindiği müşahede edilmektedir.⁴⁰

Derviş genelde belâgat tartışmalarına girmemiş, ilgili sanat veya sanatlar çerçevesinde sadece genel bilgi vermiştir. Nadiren de olsa belâgat âlimleri veya ekolleri çerçevesinde ilgili sanatla alakalı fikir ayrılıklarına ve görüşlere yer verdiği tespit edilmiştir.⁴¹

2. Muhyiddin Derviş'in Usulü

Eser, zengin bir kaynak yelpazesine sahip olmakla birlikte, müellifin kaynak gösterdiği yerlerin göstermediği yerlere oranla daha fazla olduğu müşahade edilmektedir. Derviş, yararlandığı otoriteleri aktarırken tekdüze bir metot izlememiş; bazen salt âlim ismini, bazen eser adını, bazen de her ikisini birlikte zikretmiş ancak cilt ve sayfa numarası belirtmemiştir. Müellif, mukaddimesinde eserinin otorite imamlardan iktibas olduğunu açıkça ikrar etmektedir.⁴² Akademik yazımda kaynak göstermek; bilginin sıhhati, denetlenebilirliği ve ilim ahlakı açısından gerekliliktir. Zira atf yapılmayan unsurlar peşinen yazara ait görülür.⁴³ Dolayısıyla eserdeki özgün katkılarının sınırının tespiti, Derviş'in referans dünyasının doğru çözümlenmesine bağlıdır.

Derviş eserine veciz bir mukaddime ile başlamıştır. أَفَّا بَعْدُ حَمْدُ اللَّهِ عَلَى آلِهِ (Gelelim asıl konuya! Allah'a hamd nimetlerinedir.) dedikten sonra, Resullere ve Nebilerin sonuncusuna salât-ü selâm iletmıştır. Ardından şöyle demiştir: *"İşte bu, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyanühu (adlı) kitaptır. Uzun bir gizlilik döneminin ardından ve taliplileri de çoğaldıktan sonra bu kitabın ortaya çıkma noktasında önü açılmıştır. Belki de bu kitap, beyanı kapsamlı bir şekilde bir araya getiren ve belagat öğrenmeye başlayanlar için en doğru ve en yüce yolu çizen ilk kitaptır. Bununla övünmüyorum; çünkü bu kitap, beyan imamlarından alıntıdır. İçinde beyanı arayan kimse için istenenin en iyisi vardır ve ben bundan bahsetmeyeceğim. Çünkü bu kitap kendisinden bahsedilmesine her şeyden önce daha layıktır."* Bunun ardından şu beyti zikretmiştir:

والمسك ما قد شَفَّ عنه ذائهُ لا ما غدا يُنَعَّمُ بَائِغُهُ

"Misk, kendi kendini şeffaf olarak ortaya koyan şeydir,

Yoksa satıcısının değişik bir şekilde nitelediği şey değildir."⁴⁴ Müellif bu beytin ardından şu ifadelerle mukaddimesini sonlandırmıştır: *"Bu kitabı Kur'an-ı Kerim cüzlerinin sayısına göre düzenledim. Böylece kolayca erişilebilir olsun, ona sahip olan kişi i'râb ve beyân konusunda bir kitaba ihtiyaç*

³⁹ Ayrıca, âyette عَلَى غَفْنِهِ kavlinde Mecâz-ı Mürsel sanatı da vardır. Ancak daha önce bahsi geçtiği için tekrar değinilmedi. Detaylı bilgi için bk. Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu, 1/187.

⁴⁰ Bk. Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu, 2/244.

⁴¹ Bk. Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu, 1/501-502.

⁴² Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu, 1/21.

⁴³ Mahsum Taş, Muntecebuddîn el-Hemedânî ve el-Ferîd Fi İ'râb'il-Kur'ân'il-Mecîd Adlı Eserinde Lügat ve Sarf (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 123.

⁴⁴ Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu, 1/21.

duymasın ve bundan sonra her hatibin sözüne hazırlık olsun.”⁴⁵

Derviş, istiâze ve besmeleden başlayıp Nâs Suresinin sonuna kadar Kur'an âyetlerinin tamamını i'râb etmiştir. Eserde sadece müşkil âyetlerle yetilmeyip bütün âyetlerin irabı yapılmıştır. Sure ve âyetleri mushaftaki sıralamaya göre dizmiş, sırasıyla hepsinin irabını ele almıştır. Ancak i'râb açısından aynı veya benzer olanların irabına tekrar değinmemiş, bunun “Benzeri daha önce geçti.” tarzında ifadelerle iktifa etmiştir.

2.1. Kıraat-Lehçe İlişkisi

Klasik ve modern dil bilimi terminolojisinde lehçe; bireyin yerleşik lisan alışkanlıklarını, ses tonunu ve ait olduğu sosyal konumun gölgesinde sergilediği tikel dilsel performans yöntemini ifade eder.⁴⁶ Üst bir sistem olan “lügat” ile onun alt bir bileşeni olan “lehçe” arasındaki münasebet, genel ile özel arasındaki hiyerarşik bağa dayanmaktadır. Ortak bir lügati paylaşan lehçelerin birbirinden ayrışması ise temelde fonetik ve morfolojik varyasyonlara bağlıdır. Nitekim klasik kaynaklarda zikredilen; Temîmlilerin فُزْتُ'ye (kazandım) فُزْتُ, Sa'doğullarının الأَجَلَح (kel, dazlak) yerine الأَجَلَه, Beni Esed'in سَكْرَانِي'ya (sarhoş kadın) سَكْرَانَة tercihleri bu sessel/yapısal ihtilafların somut tezahürleridir.⁴⁷

Vahyedildiği dönemin kabile dil özelliklerini ve zengin bir lehçe çeşitliliğini bünyesinde barındıran Kur'an, bu yönüyle doğrudan kelimelerin telaffuz ve eda keyfiyetini inceleyen kıraat ilminin zeminini oluşturmuştur. “Yedi Harf” ruhsatıyla da tescillenen bu durum, kıraat ilmi ile Arap lehçeleri arasında hangisinin diğerine kılavuzluk ettiği tartışmasını da içeren karmaşık ve çok boyutlu bir etkileşim doğurmuştur.⁴⁸ Derviş de eserinde, kıraat farklılıklarını ve okuyuş vecihlerini bu lehçe çeşitliliğinin tabii bir yansıması olarak ele almaktadır. Müellifin ses farklılıklarını kabilelerin dilsel mirasıyla temellendiren metodolojik üslubu, aşağıdaki örnekte somutlaştırılabilir:

Derviş يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ “Ey İsrailoğulları!...” (el-Bakara 2/40)'deki إِسْرَائِيل hakkındaki izahatında farklı kıraatlere değinmiş, dediğine göre bu kelime ihtilafa düşülmüştür. Ona göre sahih olan, kelimenin âlem ve a'cemî bir isim olmasıdır. Bundan dolayı gayrı munsarîf olup tamlamadan oluşur: إِسْرَ، İbranicede kul demektir. إِيل ise, Allah manasındadır. Müellif Arapların bu kelimeyi değişik lehçelerde kullandıklarını belirtmiştir. Ona göre bu kullanımların en sahih olanı Kur'an'ın ifadesidir. إِسْرَائِيل Kur'an'da Yakup (a.s.)'ın lakabıdır. Ebu Cafer (ö.130/747-48) ve E'meş (ö.148/765), إِسْرَائِيل 'İ' şeklinde okumuşlardır.⁴⁹ İmam-ı Verş⁵⁰ (ö.197/812)'den rivâyete göre; إِسْرَ ve إِسْرَال olarak iki şekilde yazılıp okunmuştur.⁵¹ İmam Nafi'nin (ö.169/785) kıraatinde ise, إِسْرَ ve إِسْرَال (sabah ve akşam) olması gibi, 'n' 'a ibdaliyle إِسْرَ ve إِسْرَال olduğuna dair rivâyet vardır.⁵² Bu sözcüklerde ل ve ن birbirini takibi yani birbirinin yerine kullanılmasına dair örnek ise şudur: غَوَاؤُ الْكِتَاب “Kitabın adı/ana fikri” ve غَوَاؤُ gibi. Yani her iki cümle de aynı anlamdadır. Ayrıca şu cümleler de buna örnek gösterilebilir: أَهْنَتْ هَيَّيْتُ “Ölüyü hayırla yâd ettim” ve أَهْنَتْ هَيَّيْتُ cümleleri, ölümünün

⁴⁵ Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/21.

⁴⁶ Cemaleddin İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, nşr. Ali el-Kebir, (Lübnan: Dâru'l-Meârif, ts.), “lhc”, 5/4084 ; Temmâm Hassân, *el-Luğa beyne'l-Mî' yâriyye ve'l-Va'fiyye*, (Kahire: Âlemu'l-Kütüb, 2001), 177.

⁴⁷ İbrahim 'Enis, *Fî'l-Lehecâti'l-Arabiyye*, (Kahire: Mektebetü'l-Encilü'l-Mısrîyye, 2003), 15-16.

⁴⁸ Suyûtî, *el-İttihâd fi 'Ulûmi'l-Kur'an*, 1/131 ; Lokman Şan – Kevser Kırmızıçipek, “Kıraat-Lehçe İlişkisi”, *Dicle İlahiyat Dergisi*, 24/1 (Haziran 2022), 95-96.

⁴⁹ İbrahim Ebyârî, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye*, nşr.İbrahim Abduh, (b.y.:Müessesetü Sicillî'l-Arab, 1984), 5/61 ; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/94.

⁵⁰ Asıl adı, Ebu Said Osman b. Said b. Abdullah el-Kıbtî olup Verş lakabıyla meşhurdur. Kıraat-i seb'a imamlarından Nâfi' b. Abdurrahmân'ın meşhur iki râvisinden biridir. Tayyar Altıkulaç, “Verş”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vers> (Erişim 23.07.2022).

⁵¹ Ebyârî, *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye*, 5/61 ; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/94.

⁵² Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/94.

ardından bir kişiyi övdüğünde kullanılan her iki cümleinin de aynı anlamda olduğunu belirtmiştir.⁵³

Sonuç olarak, kıraat ve lehçe kavramlarını aynı anlamda kullandığı söylenebilir.

2.2. Tecvit İlmi

Müellifin, tecvit hükümlerinden bahsetmeyi sevdiği ve bu ilmin faydalarını araştırdığı müşahede edilmektedir. İdgâm, i'lal ve kalb gibi bir takım ıstılahları ince bir şekilde açıklamaya âdetâ tutkun olduğu söylenebilir.⁵⁴ Onun bu konudaki değerlendirmeleri şu örnekler üzerinden görülebilir:

Örnek 1:

Müellifin إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ “Bizi dosdoğru yola ilet.” (el-Fâtîha 1/6)’deki الصِّرَاط hakkında lügat açıklamaları yaptıktan sonra bu kelimenin lisanda/dilde dört çeşit yazılış biçiminin olduğunu, bu vesileyle kıraat farklılıklarının olduğu durumlara ve kıraat ilminin alt dalı olan tecvit ilmine değindiği görülmektedir:

1- سِرَطَ الشَّيْءِ (Şeye/olaya katlandı.)’dan السِرَاط şeklinde س ile kullanıldığı, başa gelip katlanılan şeyin gerektirdiği gibi insanların yol ile çok haşır-neşir olmasından dolayı “yol” kelimesi السِرَاط diye isimlendirilir. 2- Kur’an’daki şekliyle الصِّرَاط’dır. 3- الصِّرَاط’ın الزَّارِط şeklinde ز ile olduğu.⁵⁵ 4- ز’nin ص’a işmamı, sanki الصِّرَاط şeklinde okunmasıdır. Bütün bu kıraatlerin hepsi de okunmuş olup الصِّرَاط’ın hem müzekker hem de müennes için kullanıldığı görülmektedir. Ancak müzekkerliği daha çok görülmüştür.⁵⁶

Örnek 2:

Derviş, لَيْسُوا سَوَاءً “Onların (Kitap ehlinin) hepsi bir değildir.” (Âl-i İmrân 3/113)’deki سَوَاء’de tecvit ilminin vakıf kaidelerinden biri olan vakf-ı tâm olduğunu kısaca belirterek detaya girmemiştir.⁵⁷

2.3. Tarihsel Bakış

Derviş, eserinde zaman zaman âyetlerin muhtevasıyla ilgili tarihsel bağlamı aydınlatmak amacıyla ملحّة başlığında bilgilere yer vermiştir. Müellifin bu başlık altındaki metodolojisi incelendiğinde; konunun odağından sapmaksızın nadiren i'râb tahlillerine değindiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, atıf yaptığı âyetlerin bilgilerini belirtmediği, paylaştığı tarihsel verilere dair kaynak göstermekten sarf-ı nazar ettiği ve metodolojik bir esneklik sergileyerek sebep-i nüzûl rivâyetlerine de yer verdiği müşahede edilmektedir. Onun bu başlık altında işlediği konuların karakteristik bir örneği aşağıda görülebilir:

Müellifin وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِي كُنْتَ عَلَيْهَا إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعَ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلَى عَقْبَيْهِ “Senin yöneldiğin yeri (Kâbe’yi) biz ancak Peygamber’e uyanı, ökçeleri üzerinde geri dönenenden ayırt etmemiz için kible yaptık.” (el-Bakara 2/143)’ye istinaden ilk kibleye ve kiblenin değişimine değinmiştir. Belirttiğine göre; Peygamberin (s.a.v.) hicretten sonra bir müddet Beyt-i Makdis’de bulunan bir kayaya yönelerek namaz kıldığı

⁵³ Ahmet b. Yusuf es-Semîn’ül-Halebi, ed-Dürü’l-Meşûn fî Ulumi’l-Kitabi’l-Meknun, (b.y.: y.y., ts.), 1/310-311 ; Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu, 1/93-94.

⁵⁴ Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu, 1/16.

⁵⁵ Rivâyet edildiğine göre, Ebu Amr’ın bu kelimeyi özellikle ز ile okuduğu, Kisâî’nin Hamza’dan ز ile olduğunu rivâyet ettiği, diğer ravilerin ise Ebu Amr’dan ع ile olduğunu rivâyet ettikleri görülmektedir. Mücahid, İbn Kesir’in ع ile okuduğunu ve ع ile okuma noktasında kendisinin diğerlerinden farklı olduğunu söylediği; Nafi’, Ebu Amr, İbn Amir, Asım ve Kisâî’nin ع ile okuduğu; söylentiye göre, Yakup el-Hazramî’nin ise ع ile okuduğu görülmektedir. Bk. İbn Manzur, Lisânu’l-Arab, “zrt”, 3/1852.

⁵⁶ Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu, 1/29.

⁵⁷ Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu, 1/511.

konusunda bütün âlimler ittifak etmiştir. Daha sonra Kâbe'ye yönelerek namaz kılmakla emrolunmuştur. Ancak, Peygamberin Mekke'deki kiblesinin Kâbe mi yoksa Beyti Makdis mi olduğu konusunda ihtilafa düşüldüğünü, ehl-i beyt imamlarından rivâyete göre kiblesinin Beyti Makdis olduğunu belirttiği görülmektedir. Ona göre; âyetteki جَعَلَ mürekkeptir. Ona göre; âyetteki جَعَلَ kavli ise, müfessirlerin çoğunun öngördüğü üzere ikinci mefuldür. Ancak Mekke'de Kâbe'ye doğru namaz kıldığını söyleyenlere gelince جَعَلَ, Peygamberin Medine'de bir müddet Beyti Makdis'e doğru namaz kılmasını dikkate alarak mensuhtur. Derviş, Mekke'deyken kıldığı namazı göz önüne alarak, âyetteki جَعَلَ'nin nesh edici konumda olduğunu belirtmiştir. Müellif, Râzi'nin (ö.606/1210), جَعَلَ'nin sıfatı olmayıp جَعَلْنَا'nın ikinci mefulü olduğu görüşünü belirtmiş⁵⁸ ve Kâbe'nin dört köşeli olduğu için Kâbe diye isimlendirildiğini söylemiştir.⁵⁹

2.4. Fıkhi Dayanağı, Beyanatı ve Kaynağa Yönlendirmesi

Derviş'in teşrîî hükümlere ve fukahanın içtihatlarına dair açıklamalarında; itikat, fıkıh ve muamelat gibi alanlarda temel referans noktasının, *Şihâbu'd-Din İbn Hacer el-Heytemi*'nin (ö.973/1566) *Tuhfetü'l-Muhtâc bi-Şerhi'l-Minhâc* adlı eseri olduğu görülmektedir.⁶⁰ Müellifin bu esere olan yoğun atıfları ve tercihlerinden hareketle; amelde Şâfiî fıkını, itikatta ise Eş'arî ekolünü benimsediği söylenebilir.

Müellif, fıkhi meseleleri genellikle müstakil bir başlık altında toplamak yerine, i'râb tahlillerinin içine derç etme yoluna gitmiştir. Fakat bazen اللغة bahsinde de fıkhi açıklamalarda bulunduğu görülmektedir.⁶¹ Her ne kadar bu yöntem i'râb ve hüküm arasındaki irtibatı canlı tutsa da, fikhî tahlillerin ayrı bir başlıkta incelenmesi, araştırmacının metodolojik takibi ve konu odaklı okuma yapabilmesi açısından daha fonksiyonel olabilirdi.

İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânühû, teknik bir fıkıh kitabı değildir. Derviş bu sınırın farkında olarak, fıkhi meselelerde detaya girmekten kaçınmıştır. Konuyu ana hatlarıyla verdikten sonra; وتفصيل هذه الأحكام في تفصيل المسألة مبسوط في كتب الفقه (Bu meselenin tafsilatı) وبحث القصر من الصلاة مبسوط في كتب الفقه (Namazı kısaltma bahsi fıkıh kitaplarında genişçe yer almaktadır).⁶² وتفصيل المسألة مبسوط في كتب الفقه (Bu meselenin tafsilatı) وبحث القصر من الصلاة مبسوط في كتب الفقه (Namazı kısaltma bahsi fıkıh kitaplarında genişçe yer almaktadır).⁶³ وتفصيل المسألة مبسوط في كتب الفقه (Eşler arasındaki sulhun detayları fıkıh kitaplarında genişçe yer almaktadır).⁶⁴ ولذا تفصيل في كتب الفقه (Bunun ayrıntısı fıkıh kitaplarında bulunmaktadır).⁶⁵ veya وتفصيل في كتب الفقه (Tafsilat fıkıh kitaplarında mevcuttur).⁶⁷ tarzında ifadelerle okuyucuyu ihtisas kaynaklarına yönlendirmiştir. Bu tutum, eserin hacmini koruma ve asıl odak noktası olan i'râb ve beyan çizgisinden sapmama gayretini yansıtmaktadır. Onun bu yaklaşımı aşağıdaki örnek üzerinden temellendirilebilir:

Derviş الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ “Hac (ayları), bilinen aylardır.” (el-Bakara 2/197) âyetinin i'râbında, dil tahlilinin

⁵⁸ Fahrüddin Râzi, *Tefsîr'ul-Faḥrî'r-Râzî*, (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1981), 4/113.

⁵⁹ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/188.

⁶⁰ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/16-17; Heytemi'nin, şâfiî fakihî olup muhaddis ve edip kimliğine sahip bir âlim olduğu bilinmektedir. Heytemi'nin telif ettiği bu eser, hadis âlimi ve fakih kimliğiyle meşhur Riyâz'uz-Salihîn yazarı Ebu Zekerîyya Muhyiddin b. Şeref en-Nevevî'nin (ö.676/1277) Şâfiî fıkına dair kaleme almış olduğu Minhâcü't-Tâlibîn adlı eserin en önemli şerhlerinden birisi olduğu görülmektedir. Detaylı bilgi için bk. Cengiz Kallek, “İbn Hacer el-Heytemi”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hacer-el-heytemi> (Erişim 22 Mart 2022); M. Yaşar Kandemir, “Nevevî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nevevi> (Erişim 13 Mart 2023).

⁶¹ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/299.

⁶² Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/296.

⁶³ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/381.

⁶⁴ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 2/97.

⁶⁵ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 2/123.

⁶⁶ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/25, 2/176.

⁶⁷ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/299, 2/294.

arasına fıkhi mezheplerin bu süreyi nasıl belirlediğine dair şu görüşleri eklemiştir: 1. Ebu Hanife'ye (ö.150/767) göre *مَعْلُومَاتُ* den maksat; şevval, zilkade ve zilhiccenin ilk on günüdür. 2. Şafii'ye (ö.204/820) göre; zilhiccenin dokuz günü ve kurban gününün gecesidir. 3. İmam Malik'in (ö.179/795) görüşlerinden biri ise; zilhiccenin tamamının olması yönündedir. Burada dikkat çekici olan husus, müellifin İmam Mâlik'in görüşüne getirdiği eleştiridir. Derviş, İmam Mâlik'in "ayn bir kısmını tamamının konumuna indirgeme" yaklaşımına karşı, dil mantığı üzerinden bir itiraz geliştirir: *رَأَيْتُكَ سَنَةً كُنَّا* (*Seni bir sene böyle/bu şekilde gördüm.*) denildiğinde görme eyleminin yılın tamamını değil, içindeki muayyen bir anı ifade ettiğini savunarak rasyonel bir çıkarımda bulunur.⁶⁸

2.5. Kelam İlmi

Kelam ilmi problemlerinin Arap dilbilimi açısından büyük oranda anlam bilim ve gramer kaynaklı meseleler olduğu görülmektedir.⁶⁹ Derviş'in i'râb tahlillerini zenginleştiren unsurlardan biri de, dilsel verilerin itikadî sahalarla kesiştiği noktalarda sergilediği tutumdur. Müellif, özellikle Ehl-i sünnet ve Mu'tezile ekolleri arasında yüzyıllardır süregelen kelâmî tartışmaları i'râb bağlamında ele alarak, gramer tercihlerinin inanç dünyasındaki karşılıklarına dikkat çekmiştir.

Bu yöntem i'râb tahlillerini salt gramer incelemesi olmaktan çıkarıp inanç esaslarıyla irtibatlı bir zemine taşımaktadır. Müellif, kelâmî ihtilafların merkezindeki âyetleri yorumlarken, dilin imkânlarını ve klasik dil otoritelerinin argümanlarını hakem gibi kullanmaktadır. Onun bu tutumu; özellikle rü'yetullah,⁷⁰ kelâmullah,⁷¹ Allah'ın kürsüsü, melekler ve Nebilerin üstünlük kıyaslaması⁷² gibi mezhebî kutuplaşmaların keskinleştiği meselelerde, metne sadık kalarak aşırı tevil veya polemikçi yaklaşımlardan kaçınan dengeli ya da uzlaşmayı tercih eden bir metodolojiyi yansıtmaktadır. İhtilaflı konularda taraf tutan sert bir reddiye yerine; tarafların delillerini zikreden, lügat kurallarını belirleyici kılan ve konunun kelâm disiplini içindeki derinliğine işaret eden dengeli bir yaklaşım sergilemektedir.

Müellifin derinlemesine tartışmaya girmemesi, eserin i'râb odaklı hacmini koruma gayesi ve konunun uzmanlık alanını aşmama tercihi olarak düşünülebilir. Onun, dilsel verileri itikadî meselelere tatbik ederek sunduğu perspektif, şu örnek üzerinden değerlendirilebilir:

Derviş'in *وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ* "O'nun kürsüsü gökleri ve yeri içine almıştır." (*el-Bakara 2/255*) çerçevesinde belirttiğine göre; İbn Kuteybe (ö.276/889) ayetin bu pasajını dil kurallarına aykırı görmüş ve Mu'tezilenin görüşlerine cevap vermiştir. İbn Kuteybe, kendi öğretilerine gönderme yaparak Kur'an'ı garip bir şekilde tefsir ettiklerini ve inançlarına göre tevilde bulunduklarını belirtmiştir. Bazıları *كُرْسِيُّ* nün *عِلْمُهُ* anlamında olduğunu, anonim olan *لَا يُكْرِسِي عِلْمَ اللَّهِ خَلْقُ* (*Allah'ın ilmini hiçbir mahlûk bilemez.*) sözünü şahit getirdikleri görülmektedir.⁷³

Müellif *كُرْسِيُّ* nün hemzesiz, *يُكْرِسِي* nün ise hemzeli olduğunu, bu görüşte olanların Allah'a kürsüyü isnat etmekten kaçındıklarını belirtmiştir. O, İbn Kuteybe'nin görüşünü onaylamadığını, fakat Ehl-i sünnetin çoğunun İbn Kuteybe'nin görüşünde olduğunu belirtmiştir. Derviş bu açıklamaların üzerine, Kurtubî

⁶⁸ İbn Hacer el-Heytemi, *Tuḥfetü'l-Muḥtâc bi-Şerh'il-Minhâc*, nşr.M. Sennârî, (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2016), 2/19 ; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/260.

⁶⁹ Kıyasettin Arslan, "Arap Dilinin Kelam İlmi Problemleriyle Olan İlişkisi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Dergisi* 9/1 (Mart 2022), 265-267.

⁷⁰ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 8/156-157.

⁷¹ Bk. Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 2/157-158.

⁷² Bk. Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 2/165.

⁷³ Müslim b. Kuteybe, *Te'vil-ü Muhtelifi'l-Hadis*, nşr.Muhyiddin Esfer, (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1999), 119 ; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/332.

(ö.671/1273) ve İbn Abbas'ın (ö.68/687-88) عليه يُّؤيِّدُهُ ile açıkladığını, Taberî'nin de bunu tercih ettiğini kaydetmiştir. Kurtubî'nin bu konuda şöyle dediğinin söylendiğini aktarmıştır: كرسية، göklerin ve yerin tasarrufunu elinde bulundurduğu kudreti demektir. Bu minvalde اجعل لهذا الحائط كرسياً (Bu duvara bir kürsü koy.) denilebileceği ve ona bir destek koy anlamında olduğu kaydedilmiştir. Kurtubî'ye göre bu, İbn Abbas'ın görüşüne yakındır.⁷⁴ Derviş'in, وهذا بحثٌ طويلٌ يتشعب فيه الجدال بين أهل السنة والاعتزال فيرجع فيه إلى المطولات (Bu konu, Ehl-i sünnet ve Mu'tezile arasındaki tartışmanın dallanıp-budaklandığı uzun bir bahistir. Bu sebeple, ayrıntılı kaynaklara müracaat edilsin.) ifadeleriyle beyanatını nihâyetlendirdiği görülmektedir.⁷⁵

2.6. Şiirle İstişâd

Derviş'in; lügat, i'râb, nahiv ve belâgat konularının şevahidi noktasında şiirle istişâd etmeye özel bir önem atfettiği ve şiirle nesir arasını cem ettiği görülmektedir. Son (dokuzuncu) ciltte şiir fihristi bölümünde,⁷⁶ istişâd edilen şiirlerin 131 sayfa tuttuğu ve yazarın eser boyunca yaklaşık 3.097 beyte yer verdiği tespit edilmiştir. Âyetlerin anlaşılması noktasında neredeyse her bahiste şiirle istişâd yoluna gitmiştir.⁷⁷

Müellif sadece İmruülkays⁷⁸ gibi cahiliye şairiyle yetinmemiş, sonraki dönemlerdeki Mütenebbi⁷⁹ ve İbnu'r-Rûmî⁸⁰ gibi şairlerin şiirlerini de zikretmiştir. Bununla birlikte Necib Haddâd⁸¹ gibi modern çağ şairlerinin şiirlerine de yer vermiştir. Bu şairlerin harika ve etkileyici şiirlerine düşkün olduğu anlaşılmaktadır. Arap şiirini Kur'an'ın manaları ve beyanı noktasında açıklamaya münasip bulduğu ilgili âyetleri anlamlandırmada şiirlerle âyetlerin arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır.⁸²

Derviş istişâd ettiği şiirlere genelde açıklık getirmemiştir. Fakat bazen izahat getirdiği görülmektedir. Bu durum şu örnek üzerinden somutlaştırılabilir:

Müellif, وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَخَوُّونَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَأَيْتُمُوهُ وَأَنْتُمْ تَنْظُرُونَ “Andolsun, siz ölümle karşılaşmadan önce onu temenni ediyordunuz. İşte onu gördünüz, ama bakıp duruyorsunuz.” (Âl-i İmrân 3/143) âyetine ilişkin

⁷⁴ M. Cerîr b. Taberî, *Tefsîru't-Taberî*, nşr. Abdül-Muhsin Türkî, (Kahire: Dâru'l-Hicr, 2001), 4/537; Razi İbn Ebi Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azim*, nşr. Muhammed et-Tayyib, (Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1997), 1/490-491; Muhammed b. Ebi Bekr Kurtûbî, *el-Câmi'u li-Ahkâm'il-Kur'an*, nşr. Abd'ül-Muhsin et-Türkî, (Beyrut: Müesseset'ür-Risâle, 2006), 4/275-276; Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/332-333.

⁷⁵ Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/332-333.

⁷⁶ Elimizdeki inceleme esas aldığımız nüshanın dokuzuncu (son) cildi fihristlerden oluşmaktadır. Bk. Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 9/265-396.

⁷⁷ Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/17, 19.

⁷⁸ Bk. Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/129, 264, 367; İmru'l-Kays (ö.542 dolayları): Klasik kaside formuna ilk şeklini veren ve Yedi Muallaka şairlerinin en meşhuru kabul edilen İslâm öncesi dönemin öncü Arap şairidir. Kinde krallığı soyundan gelen ve hayatını öldürülen babasının intikamını almaya adanmış şair, Arap şiirini belli kurallara bağlayarak kendisinden sonraki edebî geleneği derinden etkilemiştir. Bk. Nevzat H. Yanık, “İmruülkays b. Hucr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 29 Eylül 2026, <https://islamansiklopedisi.org.tr/imruulkays-b-hucr>.

⁷⁹ Bk. Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/311, 343-344, 526; Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî (ö.354/965): Asıl adı Ahmed b. el-Hüseyn olan, Abbâsî döneminin ve klasik Arap edebiyatının en meşhur şairlerinden biridir. Hikmetli söyleyişleri, güçlü methiyeleri ve Arap diline olan olağanüstü hâkimiyetiyle tanınan şairin beyitleri, nahiv ve belâgat âlimleri tarafından sıklıkla istişâd malzemesi olarak kullanılmıştır. Bk. Kâmil Hulûsî, “Mütenebbî, Ebu't-Tayyib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 29 Eylül 2026, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutenebbi-ebut-tayyib>.

⁸⁰ Bk. Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/57, 252, 286; İbnu'r-Rûmî (ö.283/896): Asıl adı Ali b. el-Abbâs olan, Abbâsî dönemi Arap edebiyatının önde gelen şairlerindendir. Yunan ve Fars kökenli bir aileden gelen şair; özellikle tasvir, hiciv ve mersiye türlerindeki derin psikolojik tahlilleri, ince anlamlar üretmedeki ustalığı ve zengin kelime dağarcığıyla temayüz etmiş, beyitleri Arap dili ve belâgatı çalışmalarında sıklıkla değerlendirilmiştir. Bk. İsmail Durmuş, “İbnu'r-Rûmî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim 29 Eylül 2026, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnur-rumi>.

⁸¹ Bk. Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/286; Necib el-Haddâd (ö.1317/1899): Asıl adı Necib b. Süleyman el-Haddâd'dır. Lübnan asıllı olup edebî hayatını daha çok Mısır'da geçiren Arap şair, edip, gazeteci ve mütercimdir. Arap edebiyatında modern tiyatro ve gazeteciliğin öncülerinden kabul edilir. Özellikle Alexandre Dumas gibi Batılı yazarların klasik eserlerini Arapçaya uyarlayıp tercüme etmesiyle ve dönemin dergilerinde neşrettiği şiirleriyle tanınmaktadır. Bk. Hayruddin ez-Zirikli, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 8/12.

⁸² Derviş, *İrâbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*, 1/17.

Müslümanların savaşta şehadeti arzulamasına değinmiştir: Ona göre âyetin nüzûl bağlamında ifade edildiği üzere, sahabe nesli dünya hayatına yönelik bir hırstan ziyade, şehadet mertebesine ulaşma arzusuyla Uhud Savaşı'nın başında ölümü temenni etmişti. Müellif, bu arzunun savaşın gidişatına dair bir ümitsizlikten değil, bilakis ilahî müjdeye nail olma iştiağından kaynaklandığını vurgular. Öte yandan, şehadeti arzulanın meşruiyetini tartışarak kâfirin mutlak galibiyeti söz konusuyken bunun cevazını sorgulayan bir yaklaşım sergiler. Sahabenin şehadete duyduğu bu derin bağlılığı somutlaştırmak adına, yatağında öleceği için teessürle ağlayan Halid b. Velid (ö.21/642) örneğine ve Abdullah b. Revâha'nın (ö. 8/629) Mûte Savaşı'na gittiğinde dile getirdiği epik mısralara atıfta bulunur. Bu bağlamda Abdullah b. Revâha'nın, düşman karşısında gösterilecek sarsılmaz direnci ve nihai kurtuluş olarak gördüğü şehadeti tasvir eden beyitlerini zikrederek, âyetin ruhundaki şehadet iştiağını tarihi ve edebi bir perspektifle destekler:⁸³

لَكِنِّي أَسْأَلُ الرَّحْمَنَ مَغْفِرَةً وَضَرَبْتُ ذَاتَ فَرْغٍ تَقْدَفُ الزَّيْدَا

أَوْ طَعْنَةً يَدَيَّ حَرَّانَ مُجْهِزَةً بِحِزْبَةٍ تُنْفِذُ الْأَحْشَاءَ وَالْكَيْدَا

حَتَّى يَقُولُوا إِذَا مَرُّوا عَلَى جَدَّتِي أَرْشَدَكَ اللَّهُ مِنْ غَارٍ وَقَدْ رَشَدَا

“Ancak ben Rahmân'dan bağışlanma diliyorum,

Kan köpüğü atan genişçe bir darbeye birlikte,

Ya da yok edici kana susamış ellerden yaralanmayı istiyorum,

İç organları ve ciğeri paramparça eden bir savaşta,

Hatta mezarıma uğradıklarında diyecekler ki:

Allah senin yolunu açık etsin ne mücahit idi o, selameti de buldu zaten.”⁸⁴ Derviş, ذات فرغ، أي: ذات ومعنى قوله: ذات فرغ، أي: ذات kavlinin anlamı: Genişlik (Onun kavlinin anlamı: Genişlik sahibi demektir. ذات فرغ ise kovadır; yani “Vücudumda suyla dolu kovaya benzer bir etki yaratır.” demek istemiştir. الحران ise: Kanıma susamış ve suya kanmamış olan demektir.) ifadeleriyle açıklık getirilmeye ihtiyaç duyulabilecek kelimeleri açıklamıştır.

2.7. Nahiv Ekolleri Arasındaki İhtilaflara Yaklaşımı ve Özgün Görüşleri

Derviş, âyetlerin irabını yaparken klasik nahiv ekollerinin görüş ayrılıklarına sıklıkla temas etmekte; Kufe ve Basra dil mekteplerinin argümanlarını mukayeseli bir şekilde sunmaktadır. İlgili ekollerin görüşlerini zikrederek metinde adeta ekoller arası bir tartışma meclisi oluşturan müellif, sadece nakille yetinmemekte; dildeki yaygın kullanımı, şairlerin istişhâdlarını ve Kur'an'ın genel üslubunu da dikkate alarak özgün tercihlerde bulunmaktadır. Dolayısıyla o, salt teorik kuralların lafzi kısıtlayıcılığına veya çerçevesine girmek yerine, anlam-bilimsel faydayı gözetken dinamik bir i'râb metodolojisi benimsemektedir.

⁸³ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/537.

⁸⁴ Cemaleddin b. el-Cevzi, *Es-Sebâtü 'inde'l-Memât*, nşr. Abdullah el-Leysî, (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Şekâfiyye, 1986), 113 ; 'Alvân ez-Zerkânî, *Şerhu'l-Allameti'z-Zerkânî ale'l-Mevahibi'l-Ledünniyye bi'l-Minehu'l-Muhammediyye li'l-Allameti'l-Kaşşalâni*, nşr. Abdülaziz Hâlidî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996), 3/343 ; Yusuf el-Kandehlevî, *Hayâtü's-Sahabe*, nşr. Beşşâr 'Avvâd, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1999), 2/142 ; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/537.

Dervîş'in "Allah, size (hükümlerini) açıklamak, size, sizden öncekilerin yollarını göstermek ve tövbelerinizi kabul etmek istiyor." (en-Nisâ 4/26) âyetindeki يُبَيِّنُ'deki ج'ın fonksiyonu, onun ekol tartışmalarına getirdiği yaklaşımı somutlaştırmaktadır. Müellif burada ج'ın zaid olduğunu ve açıklama isteğini tekit ettiğini savunur.⁸⁵ Bu yönüyle onun tercihi, Zemahşeri'nin benimsediği ve Kûfe ekolünün meylettiği kanaatle örtüşmektedir.⁸⁶ Buna karşın, atıfta bulunulan Sibeveyh ve Basra ekolü, يُبَيِّنُ'nün mefulünün mahzuf olduğu yönündedir.⁸⁷ Bu yaklaşıma göre takdir, يُبَيِّنُ'dır. Fakat müellif bunu, Arap dilinin tabiatına ve Kur'anî üslubun akıcılığına ters, zorlama bir yaklaşım olarak değerlendirmiştir. Bu doğrultuda konuyu derinleştirerek iki otoritenin karşıt görüşünü zikretmiştir:

1. Kûfe ekolünün kurucu şahsiyetlerinden Ferrâ, bu ج'ın لَامِ konumundaki لَامِ-ı olduğu görüşündedir.⁸⁸ Bu durumun أراد ve أَرَادَ fiillerinde yaygın olduğunu belirterek Kur'an'daki "Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar." (et-Teube 9/32 ; es-Saf 61/8), "Aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum." (eş-Şûrâ 42/15), "Bize âlemlerin rabbine boyun eğmek emrolundu." (el-En'âm 6/71) örneklerini zikreder.

2. Aynı ekole mensup Zeccâc bu kavle katılmayarak ج'ın اُ' manasında olmadığını, şâyet olsaydı başına başka bir ج'ın gelmesi gerekeceğini جِثَّ لِي كَرَمِي ve جِثَّ كِي كَرَمِي yapıları üzerinden temellendirir.⁸⁹

Bu ve benzeri ekol tartışmalarında Dervîş, eleştiriye kapalı durmaktan uzaklaşarak kimi zaman وَالْوَجْهَ الْأَوَّلُ "İlk görüş daha ön plandadır."⁹⁰ veya لَعَلَّ الْغَايَةَ أَرْجَحُ "Belki de ikinci (görüş) daha tercihe şayandır."⁹¹ gibi esnek yaklaşımlar sergilemektedir. Kimi ihtilaflarda ise وَالْأَوَّلُ الْثَلَاثَةُ مُتَسَاوِيَةٌ الرَّجْحَانِ "Bu üç görüş de tercih yönüyle eşittir."⁹² diyerek dilsel zenginliği muhafazayı amaçlar. Tutarlı gördüğü durumlarda وَهُوَ إِعْرَابٌ سَائِعٌ "O, kolay/mümkün bir i'râbtır."⁹³ veya وَهَذَا تَعْلِيلٌ جَمِيلٌ "Bu güzel bir gerekçedir."⁹⁴ ifadeleriyle âlimlerin hakkını teslim ederek kendi özgün görüşlerini ise dil mantığı zemininde inşa eder.

Müellifin ekol kabullerini aşan bu özgün tercih ve beğeni üslubunun en somut örneği, وَالْمَطْلُوعَاتُ يَتَرْتَضْنَ بِأَنْتُمْسِهْنَ "Boşanan kadınlar kendi başlarına (evlenmeksizin) üç âdet süresince beklerler." (el-Bakara 2/228) âyetinin tahlilinde görülmektedir. Klasik i'râb ulemasının büyük çoğunluğu, âyetteki تَلْتَلَةُ قُرُوءٍ terkinin يَتَرْتَضْنَ fiilinin doğrudan meful bihi olduğunu savunmuştur. Ancak Dervîş bu yaygın kabule itiraz ederek kendi görüşünü şöyle gerekçelendirir: تَلْتَلَةُ قُرُوءٍ "وَأَرَى أَنَّ النَّصْبَ عَلَى الظَّرْفِيَّةِ الزَّمَانِيَةِ أَرْجَحُ وَيَتَعَلَّقُ الظَّرْفُ بِتَلْتَلَةِ قُرُوءٍ ، أَي: مَدَّةٍ ثَلَاثَةِ قُرُوءٍ تَلْتَلَةُ قُرُوءٍnin) zaman zarfı olarak nasb olmasını daha tercihe şayan buluyorum. (Dolayısıyla buradaki) zarf تَلْتَلَةُ قُرُوءٍ ile alakalıdır. Yani, üç hayız/temizlik müddeti demektir."⁹⁵ Onun bu yaklaşımlarının arkasında, her zaman âyet metninin delalet ettiği hakiki manayı dil kurallarıyla en yalın biçimde buluşturma gayesi

⁸⁵ Dervîş, *İrâbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 2/11.

⁸⁶ İbrahim b. es-Serî ez-Zeccâc, *Meânî'l-Kur'an ve İrâbuhu*, Abdur Şelebî, (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 2/42-43 ; Carullah Zemahşerî, *Tefsiru'l-Keşşaf*, nşr.Me'mun Şeyha. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009), 232 ; Ebu Hayyân, *Tefsiru'l-Bahrî'l-Muhtâ*, 3/234-235 ; Ahmed b. Yusuf Şemîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Meşûn fi Ulumi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, nşr. M. Harârâ, (Dimaşk: Dar'ul-Kalem, ts.), 3/660.

⁸⁷ el-Müntecibü'l-Hemedânî, *el-Kitabu'l-Ferîd fi İrâbi'l-Kur'ani'l-Mecîd*, nşr. Nizamu'd-Din Futeyyih, (Medine: Dâru'z-Zaman, 2006), 2/249 ; Ebu Hayyân, *Tefsiru'l-Bahrî'l-Muhtâ*, 3/234-235 ; Şemîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-Meşûn fi Ulumi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, 3/659.

⁸⁸ Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meânî'l-Kur'an*, nşr. Yusuf Necâtî - Ali Neccâr, (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1955), 1/261 ; Ebu Ca'fer Nejhâs, *İrâbu'l-Kur'an*, nşr.Halid 'Ulâ, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2008), 1/180.

⁸⁹ Zeccâc, *Meânî'l-Kur'an ve İrâbuhu*, 2/42-43 ; Dervîş, *İrâbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 2/12.

⁹⁰ Dervîş, *İrâbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 2/81.

⁹¹ Dervîş, *İrâbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 2/38.

⁹² Dervîş, *İrâbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/300, 2/50, 263, 295.

⁹³ Dervîş, *İrâbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 2/181.

⁹⁴ Dervîş, *İrâbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 2/180.

⁹⁵ Dervîş, *İrâbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/295.

yatmaktadır.

2.8. İlmi Tenkit ve Analitik Yaklaşımı

Derviş'in sadece bir nakilci değil, aynı zamanda Fîrûzâbâdî (ö.817/1415)⁹⁶ ve İbn Hişâm gibi klasik dönemin sarsılmaz otoritelerini bile bilimsel süzgeçten geçirebilen münekkit bir kimliğe sahip olduğu görülmektedir. Kur'an âyetlerinin manalarıyla en uyumlu ve sahih yönergeleri ayırt etmeye özen gösteren müellif, dil mantığı açısından tekellüf barındıran yorumları açıkça reddeder. Otoritelerin yorumlarında yapısal bir zafiyet sezdiğinde وَتَكُنْ لَهُمْ فِيهِ بَعْدًا وَتَكُنْ لَهُمْ فِيهِ بَعْدًا *"Bu görüşü uzak ve zorlama görüyorum."*⁹⁷ veya وَلَا أَرَى دَاعِيًا لِّلذَلِكَ الْإِعْرَابِ *"Bu i'râb için herhangi bir sebep göremiyorum."*⁹⁸ diyerek eleştirisini ortaya koymaktadır.

Onun bu seçici, analitik ve tenkitçi üslubu, هَذَا أَوْلَقًا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ أَصَبْتُمْ مِثْلَهَا قُلْتُمْ أَنَّى هَذَا *"Onların (müşriklerin) başına (Bedir'de) iki mislini getirdiğiniz bir musibet (Uhud'da) sizin başınıza geldiğinde, "Bu nereden başımıza geldi?" dediniz, öyle mi?" (Âl-i İmrân 3/165)* âyetinde istifham hemzisi etrafındaki tahlilinde açıkça görülmektedir. Müellifin isnatta bulundu İbn Hişâm, bu âyeti hemzenin nefyin başında gelmesi hususuna şahit göstermiştir.⁹⁹ Derviş ise bunun İbn Hişâm'ın bariz bir vehmi olduğunu, onun gibi dâhi âlimden böyle bir yanılmanın vukuunu ummadığını söyler. Derviş'e göre âyetteki نَفْيِ'nin yapısı olumsuzluk değil, جَبْتِ/zaman bildirir. Dolayısıyla âyet hemzenin nefyin başına gelmesine uygun bir örnek değildir. Buradaki hemze inkâr değil, tevbih amacı taşımakta ve yapısı itibarıyla olumludur. Bunu da أَتَضَرُّهُ وَهُوَ أَبْوَدُ؟ *(Baban olduğu halde ona vuruyor musun?)* kelamıyla misallendirir. Müellif, İbn Hişâm'ın nefiy ifade eden نَفْيِ ile zaman bildiren yapıyı birbirine karıştırdığını düşünmektedir.

Derviş, Suyûtî'ye atıfla, bahse konu hataya قُلْتُ: أَلَمْ أَصْحُ وَالشَّيْبُ وَارِجُ *"Dedim ki: Uyandığım zaman mı? Hâlbuki yaşlılık engeldir."*¹⁰⁰ beytiyle dikkat çekildiğini belirtir ve bu durumu İbn Hişâm hakkında tespit ettiği küçük sürçmelerden biri olarak değerlendirmiştir. Yine metinde zikredilen Demâmî'nî'ye göre ise hemzenin başına geldiği cümlelerin matuf aleyh olarak mahzuf أَلَمْ تَزْعُمُوا *(Kaygılanmadınız mı?)* ya da قُلْتُمْ لَمَّا أَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ *(Başınıza bir musibet geldiğinde mi dediniz.)* kabulü daha uygundur. Bu durumda İbn Hişâm hem zikredilen hem de hazfedilen olumsuzluk için haklı bir örnek getirmiş olmaktadır.¹⁰¹ Demâmî'nî, İbn Hişâm'ın varsayımını, 'ın başındaki hemzenin cümlelerin başlangıcındaki asli konumuna dikkat çekme gayesi أَقَامِنَ أَهْلَ الْكُرَى *"Memleketlerin halkları emin mi oldular?" (el-A'râf 7/97)* ve أَقَامِنَ يَسِيرُوا فِي *"Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki..." (el-Hac 22/46)* âyetlerindeki gibi yorumlar. Onun bunu doğrudan bir hemze-i inkârî olarak sunmadığını belirterek Zemahşerî ekolünün kavlini zikreder.¹⁰²

2.9. Soru-Cevap Yöntemi

Derviş, bazen okuyucunun zihnini meşgul edebileceğini düşündüğü yerlerde birtakım açıklamaları yapmak için soru-cevap yöntemine başvurmaktadır. Bunu; okuyucunun dikkatini çekmek ve ufkunu

⁹⁶ Bk. Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/206-207.

⁹⁷ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 2/110.

⁹⁸ Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 2/36.

⁹⁹ Cemaleddin İbn Hişâm, *Şerhu'l-Hağb alâ Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-E'ârîb*, nşr. M. Hağb, (Kuveyt: Silsiletü't-Türâsiyye, 2002), 1/82.

¹⁰⁰ Celaledin es-Suyûtî, *el- Eşbâh ve'n-Nezâ'ir fi'n-Nahv*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985), nşr. Salim Mükerrrem, 2/111, 4/215 ; Semînî'l-Halebî, *ed-Dürri'l-Meşûn fi Ulumi'l-Kitabi'l-Meknûn*, 6/349 ; Ömer b. Ali İbn 'Adil, *el-Lübab fi Ulumi'l-Kitab*, nşr. Ali Beyzâvî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 7/626 ; Taha Dürre, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Kerim ve İ'râbühu ve Beyânuhu*, (Dimaşk: Dâru İbni Kesir, 2009), 4/467 ; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/569.

¹⁰¹ Ebu Bekr Demâmî'nî, *Şerhu'd-Demâmîni 'alâ Muğni'l-Lebîb*, nşr. 'Âzv 'Înâye, (Beyrut: Müesseset'üt-Tarih'il-Arabi, 2007), 1/59.

¹⁰² Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 375 ; Derviş, *İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerim ve Beyânuhu*, 1/569.

2.10. Tekrardan Kaçınma

Derviş'in genelde i'râb bahsinde, özelde ise; lügat, sarf, nahiv ve belâgat konularında aynı ya da benzer konunun tekrirrûrî durumunda, çoğunlukla daha önce nerede geçtiğine değinmeksizin; تَقَدَّمَ إعرابُ نظائرها “*Bunun bahsi daha önce Benzerinin irabı geçti.*”¹¹⁰, تَقَدَّمَ إعرابُها/إعرابُها كثيرًا “*Bunun irabı çok geçti.*”¹¹¹, وقد تَقَدَّمَ بحته/ها “*Bunun bahsi daha önce kesinlikle geçmiştir.*”¹¹², وقد تَقَدَّمَ به عهدًا “*Bu konu, yakında geçmiştir. Dolayısıyla bu malumatı tekrarlar.*”¹¹³, وقد تَقَدَّمَ تقريرُ ذلك “*Bunun tespiti daha önce geçmiştir.*”¹¹⁴, وقد تقدم القولُ فيه مفصلاً “*Bu konunun bahsi daha önce detaylı olarak kesinlikle geçmiştir.*”¹¹⁵, وقد

Address
RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
e-mail: editor@rumelide.com
phone: +90 505 7958124
www.rumelide.com

وقد تقدمت له نظائر، "Bu konu hakkındaki mütalaa yeterince geçmişti."¹¹⁷ تقدم البحث مستوفي في هذه المادة "Bunun benzerleri geçmiştir."¹¹⁸ tarzı ifadeler kullanarak konusu geçen bahisleri tekrardan imtina etmiştir. Örnek:

Müellif, أَفَلَا تُعْقِلُونَ "(Bu kadarcık şeye) akıl erdiremiyor musunuz?"¹¹⁹ cümlesindeki istifham hemzesi için; تَقَدَّمَ حَكْمُ هَذِهِ الْإِسْتِفْهَامِ إِذَا دَخَلَتْ عَلَى حَرْفِ الْعَطْفِ كَثِيرًا (Atıf harfinin önüne geldiği durumdaki istifham hemzesinin hükmü daha önce çok geçti.) ifadesini kullanmıştır.¹²⁰

Sonuç

20. Yüzyılın Suriye/Humus bölgesinde yetişmiş en mümtaz dil ve belâgat âlimlerinden olan Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânühû adlı eseriyle klasik i'râb geleneğini modern ve fonksiyonel bir perspektifle yeniden yorumlamıştır. Müellifin; Arap filolojisinin temel sütunları olan sarf-nahiv, sözlük bilimi ve belâgat disiplinlerinin yanı sıra kıraat ve lehçeler alanındaki vukufiyeti, eserine ansiklopedik bir hüviyet kazandırmıştır.

Makale kapsamında yapılan incelemeler neticesinde şu temel sonuçlara ulaşılmıştır:

Eser, Kur'an irabı literatüründeki selef çalışmalardan farklı olarak oldukça zengin ve disiplinler arası bir muhtevaya sahiptir. Müellif; tafsilatlı lügat, sarf, nahiv ve belâgat beyanatlarını; mücmel nüzûl sebepleri, tarihsel anekdotlar, kıraat farklılıkları, Arap lehçeleri, fikhî ve kelâmî mülâhazalarla tahkim ederek bütüncül bir metodoloji sergilemiştir.

Müellif, i'râb ve anlam tahlillerinde özgün bir metot takip etmiştir. Farklı dil mekteplerinin görüşlerini mukayese ederek akılcı tercihlerde bulunmuş; özellikle Basra ve Kûfe ekollerinin ihtilaflı meselelerinde nahiv kaidelerini ve âyetin bütüncül bağlamını esas alarak, İbn Hişâm veya Zemahşerî gibi otoritelerin bazı yaklaşımlarını eleştirmekten veya zayıf bulduğu görüşleri reddetmekten çekinmemiştir. Kelimelerin beyanatında lügat ve grameri temel referans kabul etmekle yetinmemiş; en isabetli anlamı yakalamak için kıraat ve lehçeleri anlamın sıhhatini denetleyen bir tahkim ve zenginlik unsuru olarak kullanmıştır.

Netice itibarıyla Derviş, klasik dil mirasını günümüz araştırmacısı için anlaşılır kılan sade ve akıcı bir üslup geliştirmiştir. Eseri, Kur'an metni üzerinde yürütülen i'râb faaliyetlerinin sadece teknik bir işlem değil, dilin tüm imkânlarını seferber eden kapsamlı bir beyan ve anlam arayışı olduğunu kanıtlayan temel başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır.

¹¹⁷ Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânühû, 2/357.

¹¹⁸ Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânühû, 2/36, 54, 101.

¹¹⁹ el-Bakara 2/76.

¹²⁰ Derviş, İ'râbu'l-Kur'ani'l-Kerîm ve Beyânühû, 1/127-128.

Kaynakça / References

- Altıkulaç, T. (2022). Verş. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. Erişim 23 Temmuz 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/vers>
- Arslan, K. (2022). Arap Dilinin Kelam İlmi Problemleriyle Olan İlişkisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 264-286.
- Cezerî, M. (ts.). *Müncidü'l-Muḥri'în ve Mürşidü'l-Ṭalibîn*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- [Cündî, E. \(1954\). A'lâmü'l-edebi ve'l-fen.](#) (1. bs.). el-Mektebetü's-Süleymaniye.
- Çörtü, M. M. (2009). Arapça Dilbilgisi Nahiv (8. bs.). İfav.
- Demâmînî, E. B. (2007). *Şerhu'd-Demâmînî 'alâ Muḡnî'l-Lebîb*. Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî.
- Derviş, M. (2014). *İ'râbu'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve Beyânuhu*. Dâru'l-İrşâd li's-Şuûni'l-Câmiyye.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2026). *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. Erişim 20 Mart 2026, <https://mushaf.diyanet.gov.tr>
- Durmuş, İ. (2026). İbnü'r-Rûmî. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Eylül 2026, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnur-rumi>.
- Dürre, T. (1989). *Fethu'l-Kebîrî'l-Müte'alî İ'râbî'l-Mu'allaḡâtî's-Şi'ri't-Ṭivâl* (2. bs., 2 C.). Mektebetü's-Sevâdî li't-Tevzî'.
- Dürre, T. (2009). *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve İ'râbühu ve Beyânuhu*. Dâru İbni Keşîr.
- Ebu Sülmâ, Z. (2005). *Dîvânü Zühayr b. Ebi Sülmâ*, Dâru'l-Ma'rife.
- Ebyârî, İ. (1984). *el-Mevsû'atü'l-Kur'âniyye*, Müessesetü Sicillî'l-Arab.
- Endelûsî, E. H. (1993). *Tefsîru'l-Baḡrî'l-Muḡnî*. (8 C.). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Enîs, İ. (2003). *Fî'l-Lehecâtî'l-'Arabîyye*. Mektebetü'l-'Encilü'l-Mısrîyye.
- Ferrâ, Y. b. Z. (1955). *Me'ânî'l-Kur'an*, Dâru'l-Kütübi'l-Mısrîyye.
- Geylani, M. (2020). Arap Dil Ekolleri ve Önde Gelen Temsilcileri. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, 6(1), 213-231. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/940904>
- Hassân, T. (2001). *el-Luḡa beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-Vaḡfiyye*, 'Âlemu'l-Kütüb.
- Hemedânî, M. (2006). *el-Kitâbu'l-Ferîd fî İ'râbî'l-Kur'ânî'l-Mecîd*. Dâru'z-Zeman.
- Heytemî, İ. H. (2016). *Tuḡfetü'l-Muḡtâc bi-Şerhi'l-Minhâc*, Dâru'l-Hadîs.
- Hulûsî, K. (2026). Mütenebbî, Ebü't-Tayyib. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Eylül 2026, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mutenebbi-ebut-tayyib>
- İbn 'Âdil, Ö. b. A. (1998). *el-Lübâb fî 'Ulûmî'l-Kitâb*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Cevzî, E. el-F. C. (1986). *eṣ-Şebâtü 'Inde'l-Memât*. Müessesetü'l-Kütübi's-Şeqâfiyye.
- İbn Cinni, E. el-F. O. (1952). *el-Ḥaṣāiş*. Mektebetü'l-İlmiyye, 1952.
- İbnü'l-Eşîr, Z. (ts.). *el-Meṣelû's-Sâir fî Edebi'l-Kâtibi ve's-Şâir*. Dâru Nehzat'ü Mısr.
- İbn Hişâm, C. (2004). *Şerhu Ḳaḡri'n-Nedâ ve Bellî's-Şadâ* (4. bs.). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Hişâm, C. (2002). *Şerhu'l-Ḥaḡb 'alâ Muḡnî'l-Lebîb 'an Kütübi'l-E'arîb*. Silsiletü't-Türâşiyye.
- İbn Kuteybe, İ. M. (1999). *Te'vîl-ü Muḡtelîfî'l-Ḥadîs*, Mektebetü'l-İslâmî.
- İbn Manzûr, C. (ts.). *Lisânü'l-'Arab*, (6 C.). Dâru'l-Meârif.
- İsfehânî, R. (2009). *Müfredâtü Elfâzı'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kalem.
- Kallek, C. (2022). İbn Hacer el-Heytemî. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Mart 2022, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-hacer-el-heytemi>

- Kandehlevî, Y. (1999). *Hayâtü's-Şahâbe*, Müessesetü'r-Risâle.
- Kandemir, M. Y. (n.d.). Nevevî. İçinde TDV *İslam Ansiklopedisi*. Erişim 13 Mart 2023, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nevevi>
- Kazvîni, H. (2016). *el-İzâh fî Ulûmi'l-Belâğa*. Dâru'l-Ğaddî'l-Cedîd.
- Kurtubî, M. b. E. B. (2006). *el-Câmi'ü Li-Ahķâmî'l-Kur'ân*. Müesseset'ür-Risâle.
- Maflûb, A. (2007). *Mu'cemu'l-Muşşalaħâtî'l-Belâğıyye ve Taħavvuruħâ*. Mektebetü Lübnân.
- Muhyiddin Derviş. (2024). *el-Mektebetü's-Şâmîle*. Erişim tarihi: 20 Mayıs 2024, <https://shamela.ws/author/1124>.
- Neħħās, E. C. (2008). *İrâbu'l-Kur'ân*. Dâru'l-Ma'rife.
- Râzi, F. (1981). *Tefsîru'l-Faħri'r-Râzî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Râzî, İ. E. H. (1997). *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz.
- Semînü'l-Halebî, A. b. Y. (ts.). *ed-Dürü'l-Meşûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. Dâru'l-Ğalem, ts.
- Sibeveyh, A. b. O. b. K. (2009). *el-Kitâb*. (C. 5, 2. bs.). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Suyûtî, C. (ts.). *el-İtkân fî 'Ulûm'il-Kur'an* (4 C.). Vizaratü's-Şü'ûnil-İslâmi ve'l-Evkâf ve'd-Da' ve ve'l-İrşâd.
- Suyûtî, C. (1985). *el-Eşbâh ve'n-Nezâ ir fî'n-Naħv*. Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Şan, L., & Kırmızıçiçek, K. (2022). Kiraat-Lehçe İlişkisi. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24(1), 95-109. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dicd/issue/70540>
- Taberî, M. b. C. (2001). *Tefsîru't-Taberî* (24 C.). Dâru'l-Hicr.
- Taş, M. (2020). *Muntecebuddîn el-Hemedânî ve el-Ferîd fî İrâbi'l-Kur'ânî'l-Mecîd Adlı Eserinde Lügat ve Sarf* (Doktora tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Żayf, Ş. (ts.). *el-Fennü ve Mezâhibühü fî's-Şi'ri'l-'Arabî*. (9. Bs.). Dâru'l-Me'ârif.
- Yanık, N. (2026). İmruülkays b. Hucr. İçinde TDV *İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Eylül 2026, <https://islamansiklopedisi.org.tr/imruulkays-b-hucr>.
- Zeccâc, İ. b. e.-S. (1988). *Me'ânî'l-Kur'ân ve İrâbuhu*. Âlemü'l-Kütüb.
- Zehebî, Ş. M. b. A. b. O. (1991). *Târîħu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-E'lâm*. Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Zemahşerî, C. (2009). *Tefsîru'l-Keşşâf*. Dâru'l-Ma'rife.
- Zerkânî, A. b. 'A. (1996). *Şerhu'l-'Allâmeti'z-Zerkânî 'ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye bi'l-Mineħi'l-Muhammediyye li'l-Allâmeti'l-Ğaşşalânî*. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Zerkeşî, B. M. b. A. (2006). *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. Dâru'l-Hadîs.
- Zevzenî, H. b. A. (ts.). *Şerhu Mu'allaķāt'is-Seb'ıf Fıvâl*. Dâru'l-Ğamer.
- Zirikî, H. (2002). *el-A'lâm* (15. bs., C. 8). Dâru'l-İlm li'l-Melâyn.